

7 CO DRŽÍ TEXT POHROMADĚ A DÁVÁ MU SMYSL

KOHERENCE TEXTU A JEJÍ PROSTŘEDKY

„Text není pouhým řetězcem vět. Pro jakýkoli text je typické, že každá věta, s výjimkou první, jeví jistou formu koheze s nějakou větou předcházející, obvykle s tou, která předchází bezprostředně. Jinými slovy, každá věta obsahuje alespoň jedno anaforické pojítko, které ji spojuje s tím, co bylo předtím. Některé věty obsahují též pojítko kataforické, které je spojuje s tím, co bude následovat.“

(HALLIDAY – HASAN 1970, 293)

7.1 ■ PODSTATA A DRUHY KOHERENČNÍCH VZTAHŮ

Texty jsou vytvářeny z jednotlivých větných celků (z vět jednoduchých nebo složených čili souvětí). Tyto celky mají svou gramatickou (syntaktickou) strukturu a po stránce obsahové je chápeme jako **výpovědi**. Text jako celek má svůj smysl a čtenář/posluchač je schopen mu porozumět, tj. pochopit myšlenkovou náplň, kterou autor do textu vložil. Lineární povaha lidské řeči (tj. postupné narůstání a interpretování promluvy či textu) a stejně tak povaha myšlení, psychologie vyjadřování a porozumění vedou k tomu, že promluva či text jako celek vzniká postupným připojováním, skládáním dílčích obsahově-výrazových úseků (útvárů), tj. větných (popř. nevětných) výpovědí.

Rozumí se, že má-li toto spojování výpovědí dávat nakonec nějaký smysluplný komplexní celek, nemůže být lhostejné, v jakém pořadí výpo-

vědi po sobě následují, jak jsou seřazeny. Musí totiž nějak na sebe svou obsahovou stránkou navazovat. Zpravidla tak, že každá následující výpověď navazuje, tak či onak, na výpověď předcházející (popřípadě na delší úsek předcházejícího textu) a někdy může naznačovat svůj vztah k tomu, co bude následovat. Tímto způsobem vzniká vlastně řetězec návazností či souvztažností výpovědí v textu, či ještě lépe celá síť vztahů (nazývaná též textura).

Jinak řečeno, při vytváření (produkování) textu jako celku a jeho dílčích složek sledujeme nutně ten cíl, aby vznikl text vnitřně **souvislý, soudržný** neboli **koherentní**. Přitom potřebná návaznost, **spojitost** výpovědí bývá často výslovně (explicitně) vyjádřena, signalizována, anebo se jen vyrozumívá z obsahu výpovědí (je implicitní). Např.:

Tento fakt oslabil celou kvantovou elektrodynamiku. Ukázal, že v jejích výchozích předpokladech je něco nesprávného.

Tento fakt oslabil celou kvantovou elektrodynamiku. Ukázal totiž, že v jejích výchozích předpokladech je něco nesprávného (druhou větou autor vysvětluje tvrzení obsažené ve větě první).

Tento fakt oslabil celou kvantovou elektrodynamiku, protože ukázal, že v jejích výchozích předpokladech je něco nesprávného (kondenzované vyjádření v rámci jednoho gramatického souvětí, v němž věta vedlejší uvádí příčinu faktu vyjádřeného větou hlavní).

Vnitrotextové vztahy jsou několikerého druhu a uvnitř těchto druhů se vyjadřují i různé odstíny daného vztahu. Ukážeme to nejprve obecně na rozboru jednoho textového úryvku:

(1) Lidské stárnutí je jevem biologickým. (2) Stárne celý organismus, jeho funkce fyziologické i psychologické. (3) Slábne zrak i sluch, látková výměna se zpomaluje, paměť hůře pracuje, zmenšuje se celková adaptační schopnost atd. (4) Avšak stárnutí není jenom jevem biologickým. (5) Naopak, je důležitým jevem společenským. (6) Z toho plyne, že je i závažným faktorem ekonomickým. (7) Proto mu společnost musí věnovat náležitou pozornost.

Spojitost a soudržnost (koherence) tohoto úryvku je založena především na návaznosti **tematické**. Tématem tu rozumíme tu část výpovědi

(tu dílčí informaci), o níž se dále v této výpovědi něco pro čtenáře/posluchače nového sděluje (tzv. jádro výpovědi neboli réma). (Téma můžeme identifikovat pomocí obrátů typu *pokud jde o... , co se týče...*) Za téma volí autor zpravidla takovou dílčí informaci, o níž předpokládá, že je čtenáři/posluchači aktuálně známá, především z předcházejícího textu (viz odd. 7.2). Téma je ovšem pojem širší, netýká se jen jednotlivých výpovědí. Podle Hausenblase (1971, 60) je téma nějaká složka obsahu (neboli dílčí informace), která je autorem textu položena do popředí, do centra „zorného pole“ uvažování a sdělování, a je zároveň podkladem zpracování v daném textu. Téma tedy chápeme jako specifickou textovou funkci, kterou autor připisuje jím vybraným obsahovým složkám, které se mu jeví jako důležité, relevantní z hlediska výstavby smyslu textu. Tímto způsobem autor organizuje celý myšlenkový obsah svého sdělení.

Své celkové, obecné téma má každý článek, přednáška i kniha (bývá zachyceno v jejich nadpise) a svá specifická témata mají i jednotlivé oddíly textu (kapitoly, podkapitoly i nižší oddíly – srov. jejich mezititulky) a ovšem rovněž i oddíly nejnižší, odstavce (viz kap. 8). Čím je daný oddíl níže v hierarchii členění (segmentace) textu, tím je jeho téma specifičtější, užší, vždy ovšem každé z těchto témat nějak vyplývá z tématu celkového. Tak jako segmentace textu na oddíly (viz kap. 8), tak ovšem i vztahy mezi jejich tématy mají hierarchickou povahu (hypertéma – hypotémata, témata různého stupně).

Vraťme se však po této odbočce zpět k naší výchozí ukázce. Celý úryvek má společné téma (neboli hypertéma), a to „lidské stárnutí“. Toto téma výslovně spojuje výpovědi (1) a (2), přičemž výp. (2) specifikuje (partikularizuje) réma výpovědi (1): „jev biologický“ – „jednotlivé biologické funkce“. Výp. (3) uvádí příklady (exemplifikuje) stárnutí ve zmíněných funkčních oblastech. Výp. (4) sice opakuje společné téma, ale zároveň představuje jistý zlom v linii výkladu: spojovacím výrazem *avšak (není jen)* uvádí nové dílčí téma, které poukazuje na neúplnost podaného výměru stárnutí. Výp. (5) pak uvádí jednu doplňující složku (další aspekt stárnutí), kontrastně ji zdůrazňuje (*naopak*) a výp. (6) uvádí na základě logického vztahu vyplývání (*z toho plyne*) jako konkluzi třetí aspekt stárnutí. A konečně výp. (7) upozorňuje na praktické společenské důsledky (*proto*) tohoto aspektu.

Ukazuje se tedy, že vedle vztahů tematických nacházíme v tomto textu přinejmenším ještě dva další druhy návaznosti sloužící textové koherenci.

Prvním druhem těchto vztahů jsou navázány tyto výpovědi: (4) – vztah

odporovací či adverbzativní, explicitně signalizovaný výrazem *avšak (není jenom)*; (5) – vztah opaku, kontrastu k obsahu výp. (4); (6) – vztah logického vyplývání, vyjádřený explicitně slovesem (*z toho plyne*) a (7) – vztah důsledkový (*proto*: odkaz k obsahu výp. (6)). – Tento druh vztahů bychom mohli označit jako vztahy **obsahově-logické** (viz odd. 7.3).

Další druh koherenčních vztahů nalzááme u výpovědi (2) a (3): v prvním případě jde o partikularizační specifikaci obsahu rématu výp. (1), ve druhém pak o exemplifikaci (formou neúplného výčtu) téhož rématu. Takovéto vztahy mají povahu **stylistickou (rétorickou)**, přesněji **kompoziční** (viz odd. 7.5). Nereflektují ani tak vztahy ve světě a autorovo poznání, nýbrž autorův plán výstavby (kompozice) textu, uspořádání výkladového postupu. Jde tedy o funkce, které autor přiděluje jednotlivým složkám textu. Tak například nějaká složka textu, jejíž kompoziční funkcí je vysvětlit nějakou jinou složku, může být založena na obsahově-logickém vztahu příčinnosti. Funkce kompoziční se liší též od funkcí komunikačních (otázka, námitka atp., srov. jejich výklad v kap. 9), které se neobracejí do textu, nýbrž ven z něho, přímo k čtenáři/posluchači.

Za pozornost stojí ještě jeden další vztah koherenční povahy. Jde o **opakování** téhož slova, resp. nějaké jeho alternanty označující a identifikující jeden a týž předmět (osobu, věc, událost atd.), o němž je v textu řeč (viz podrobně v odd. 7.4). Takových případů je jistě mnoho, neboť jednotlivé předměty řeči bývají v textu zmiňovány na několika místech, ba někdy na mnoha místech (jde-li o něco, co patří do obsahového centra výkladu, často je to jeho téma). Ukážeme to na příkladu prvního odstavce článku „*Velké povodně na Vltavě v Praze*“.

Loňské sté výročí jedné z posledních velkých vltavských povodní nás nutí zamyslet se nad velkými povodněmi na naší národní řece v dobách minulých. Využili jsme všechny dostupné historické prameny a shromáždili přes 16 000 informací klimatického charakteru. Součástí tohoto souboru jsou pochopitelně i zprávy o povodních. Větší povodně totiž zasáhly relativně velkou plochu povodí Vltavy a projevil se rovněž na Labi v Německu.

Předměty řeči *povodně* a *Vltava* jsou v tomto krátkém úryvku zmíněny několikrát. Především v titulku (navozujícím téma). Ve vlastním textu se předmět řeči „*povodně*“ objevuje 4krát a je vyjádřen pokaždé slovem *povodně* (byť v různých pádech). Pokud jde o předmět řeči „*Vltava*“, ten se

objevuje celkem 3krát, ale jen jednou v pojmenování vlastním jménem *Vltava*. V úvodní výpovědi je identifikován nejprve adjektivem *vltavský* a dále pak synonymním opisem *naše národní řeka*. Ukazuje se tedy, že opětého zmiňování téhož předmětu řeči v textu se dosahuje nejen opakováním základního pojmenování, ale i způsoby jinými. V každém případě nicméně platí, že opakující se zmínění (pojmenování) nějakého předmětu řeči výrazně slouží koherenci textu.

Je ovšem třeba dodat, že jednotlivé druhy koherenčních vztahů (tematické, obsahově-logické atd.) se leckdy na sebe navrstvují. Tak např. základní tematický vztah mezi dvěma výpověďmi může být zároveň vztahem příčinně-následkovým a vztahem vysvětlovacím (tj. autor vysvětluje daný jev na bázi příčinné).

7.2 ■ ČÍM ZAČÍT A JAK POKRAČOVAT VZTAHY TEMATICKÉ

7.2.1 ROZVÍJENÍ TEMATICKÉ LINIE

Kategorie tématu se uplatňuje na všech třech úrovních textu: ve vnitřní výstavbě jednotlivých větných výpovědí, na úrovni navazování výpovědí i na úrovni výstavby textu jako celku a jeho jednotlivých částí (oddílů), především odstavců.

Na úrovni jednotlivých výpovědí platí tato zásada: Chceme-li utvořit jasnou a srozumitelnou výpověď, musíme dbát na to, aby v ní čtenář/posluchač snadno rozpoznal na jedné straně, o čem se v ní mluví (tedy co je jejím tématem, T), a na druhé straně, co se o tomto tématu říká (jádro výpovědi neboli réma, R). V klidném, věcném sdělení (a o takové nám právě jde) umísťujeme T na počátek výpovědi a R pak na její konec. Tak kupř. ve výpovědi

Všechny uvedené postupy mají však společná omezení platnosti z hlediska modelování mezních stavů skutečných konstrukcí.

nalzááme téma „*všechny uvedené postupy*“ (lze je parafrázovat slovy *pokud jde o všechny uvedené postupy*) a rématem (jádem sdělení) je poukaz na to, že *mají společná omezení platnosti*...

Nyní přejdeme k podrobnějšímu výkladu o tom, jak se toto členění na T – R projevuje a uplatňuje ve výstavbě textu.

Máme asi všichni tu zkušenost, jak dobře se čte či poslouchá text,

v němž můžeme poměrně snadno sledovat postup výkladu. Jinými slovy řečeno, dobře srozumitelný je nám takový text, který **rozvíví svou tematickou linii** zřetelným, pevným, promyšleně uspořádaným způsobem a postupem.

Neexistuje ovšem jen jeden jediný, „správný“ postup rozvíjení tematické linie. Je jich větší počet a závisí do jisté míry na slohovém druhu, obsahu daného textu a též na individuálních sklonech autora. V našem výkladu můžeme věnovat pozornost jen základním postupům užívaným v odborných a vědeckých textech.

Abychom si udělali konkrétnější představu o způsobech rozvíjení tematické linie v konkrétních textech, rozebereme jasně stylizovaný úryvek poměrně jednoduchého textu z popularizačního výkladu o metalurgii. (Témata jednotlivých po sobě jdoucích výpovědí budeme značit T1, T2, T3, ... a příslušná rémata R1, R2, R3, ... Spojení T – R v jedné výpovědi budeme pak dále značit pomlčkou a vlastní tematickou linií, tj. návaznost výpovědí, svislou šipkou.)

(1) Abychom takto získané surové železo přeměnili na ocel dobré jakosti /T1/, musíme z něho odstranit škodlivé příměsi, zmenšit obsah uhlíku a přidat speciální legující přísady /R1/. (2) Tato operace /T2/ se provádí v dalších zařízeních /R2/. (3) V jednom z nich /T3/ se surové železo zbavuje síry /R3/. (4) Do železa /T4/ se přivádí práškované pálené vápno /R4/. (5) Vápno /T5/ reaguje se sírou a uhlíkem surového železa /R5/. (6) Vznikající při tom /T6/ sirník vápenatý vyplouvá lehce na povrch železa... /R6/. (7) Surové železo zbavené síry /T7/ postupuje dále nepřetržitým tokem do otáčivé válcové pece, kam se přivádí kyslík a dodává vápno /R7/. (8-9) Zde /T8/ probíhá okysličování ostatních příměsí železa /R8/ a surové železo /T9/ se proměňuje v ocel /R9/.

Zkoumáme-li nyní podrobněji, „odkud se berou“ jednotlivá dílčí témata (T1, T2, ...), shledáváme, že většinou to jsou vlastně rémata těsně předcházející výpovědi. Platí to zřejmě o T1 (srov. výraz „*takto získané...*“), o T2 (úvodní výraz „*tato operace*“ výslovně shrnuje jádro předchozí výpovědi R1), podobně jako výraz „*v jednom z nich*“ /T3/ vychází z předchozího R2 (povšimněte si, jak významnou úlohu navazující tu mají zájmena *tato* a *z nichž*). Rovněž T4 („*železo*“) vyplývá zřetelně z předchozí

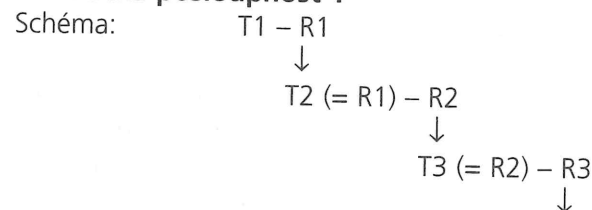
souvislosti, i když je tentokrát nelze přímo ztotožnit s předcházejícím R3: „*Železo*“ je sice prvkem tematickým, ale patří k nadřazenému celkovému tématu celého úryvku, totiž „*výroba oceli ze surového železa*“. V další větě se T5 zřejmě rovná rématu R4 a rovněž tak výraz *při tom* /T6/ odpovídá předcházejícímu R5. (Poněkud nezvyklý slovosled v počátku věty se slovesným adjektivem je ospravedlněn tím, že alternativní stylizace, totiž: „*sirník vápenatý, který při tom vzniká...*“, by postavila v čelo věty výraz patřící zřejmě k rématu, což by nebylo vhodné.) Téma T7 vlastně navazuje na R3 a shrnuje část textu až do konce odstavce. Zájmenné příslovce *místní zde* /T8/ opět jasně reprezentuje předchozí R7. A konečně T9 („*surové železo*“) vyplývá opět z celkového tématu.

Můžeme tedy shrnout, že v uvedené ukázce jsme se setkali s dvěma možnostmi rozvíjení tematické linie: nové téma je buď jakýmsi opakováním rématu z věty těsně předcházející (tento postup bychom mohli nazvat návaznou tematizací rématu), anebo vyplývá z celkového tématu odstavce nebo delšího úseku textu.

7.2.2 TEMATICKÉ POSLOUPNOSTI A JEJICH TYPY

Když jsme si takto ujasnili základní jevy z oblasti tematické výstavby textu, můžeme podat stručný a neúplný výčet nejtypičtějších a nejběžnějších způsobů rozvíjení tematické linie. Budeme je nazývat typy **tematických posloupností** (TP).

Tematická posloupnost 1

Jde o základní, elementární typ, který jsme při rozboru naší ukázky nazvali typ s **návaznou tematizací rématu**: réma první výpovědi se stává tématem druhé výpovědi, réma této druhé výpovědi tématem třetí výpovědi atd. I když bychom asi stěželi našli text konstruovaný výhradně tímto způsobem, není pochyb o tom, že jde o způsob základní, častý zejména v prostém výkladu učebnicového typu, v popisech různých technických postupů, událostí, při referování, v elementárních výkladech apod.

Povšimněme si, že rozvíjení může být pak založeno na vztazích místních, časových, příčinných apod., tedy na vztazích obsahově-logických, které probereme v následujícím oddíle (7.3).

Uvedeme dva příklady na TP 1. První z nich, popis technického procesu, najdete v odd. 7.2.1. Následující textový úryvek představuje popis jistých procesů v atmosféře a názorně ukazuje různé možné způsoby, kterými lze vyjádřit zvolená témata (tj. tematizovaná předcházející rémata):

(1) Tepelné vzduchové hmoty se při pohybu nad pevninou odspodu ochlazují. (2) Toto ochlazování vede ke stále se zmenšujícímu rozdílu teploty v různých výškách. (3) Nazýváme jej teplotní gradient. (4) Tento gradient se v takových případech pohybuje zpravidla v mezích 0,2 – 0,4 °C na 100 m výšky.

R1 je vyjádřeno slovesem (*ochlazují*) a je ve výp. (2) tematizováno odvozeným slovesným substantivem *ochlazování*, doprovázeným odkazovacím zájmenem *toto* (má funkci identifikátoru). Ve výp. (3) je R2 („roz-díl...“) tematizován pouhým osobním zájmenem *jej* (bylo by možné užít i zájmeno *ten*). Ve výpovědi (4) je pak R3 („teplotní gradient“) tematizováno opakováním příslušného substantiva, opět s identifikátorem *tento*. Vzhledem k tomu, že v češtině je možné podmět věty vynechat, pokud se vyrozumívá ze souvislosti, je tu možnost ve výp. (4) výslovné pojmenování tématu neuvést: (4) *Pohybuje se...*

Jiné způsoby tematizace rématu najdete v následujícím textu, pojednávajícím o podstatě srdečního infarktu:

Srdeční infarkt představuje nekrózu myokardu. Toto ischemické poškození buněk je výsledkem procesu, který začíná obvykle trombózou některé z větších věnčitých tepen. V oblasti danou tepnou zásobované vznikají nejprve reverzibilní změny, které...

Tematická posloupnost 2

Schéma: T1 – R1
↓
T1 – R2
↓
T1 – R3
↓

Téma zůstává totéž (opakuje se) a přiřazují se k němu vždy nová rémata. Tento typ – mohli bychom jej označit jako TP **s průběžným tématem** – je častý například při výkladu, charakterizaci nebo popise jednotlivého jevu, předmětu, lokality, osoby ap. (Tématem zůstává daný jev a postupně se uvádějí jeho jednotlivé vlastnosti, aspekty, rysy a podobné údaje.)

Tento typ rozvíjení vyžaduje, z hlediska stylistického, jistou vynalézavost ve způsobu uvádění průběžného tématu, neboť je tu nebezpečí jisté stereotypnosti. Existují především dva krajní způsoby, jak ukazují následující úryvky A a B:

(A1) Profesor Eduard Albert byl významnou osobností. V celé Evropě byl pokládán za jednoho z nejvzdělanějších chirurgů a současně byl znám neobyčejnou šíří svých zájmů. Byl přítelem Jaroslava Vrchlického a vedle své vlastní básnické činnosti překládal díla českých básníků do němčiny a naopak německých básníků do češtiny.

(A2) Za prudké letní či podzimní bouře po zvlášť silném úderu blesku objevuje se náhle nízko nad zemí malá jasně zářící ohnivá koule. Je velká asi jako pomeranč nebo dětský míč, svítí bíle, žlutě či červeně, může však zářit i duhovými barvami. Pohybuje se pomalu, se slabým bzukotem nebo i bez něho, někdy se jakoby kutálí, jindy volně pluje vzduchem nebo se pohupuje. Některým předmětům se vyhne, jiných se jen zlehka dotkne a završí proudem jisker. Směr své pouti mění podle podivuhodného rozmaru – může se nechat unášet větrem, ale dovede se pohybovat i za bezvětří, nebo dokonce proti větru.

V těchto ukázkách autoři využili výše zmíněné možnosti podmět nevyjádřit, takže témata „profesor E. Albert“, resp. „ohnivá koule“ (rozuměj kulový blesk) nejsou v dalším průběhu textu výslovně pojmenována ani jednou.

(B) William Shakespeare se narodil r. 1564 ve Stratfordu na řece Avoně v měšťanské rodině a učil se v „gramatické škole“. R. 1585 přišel Shakespeare do Londýna hledat štěstí. Byl hercem ve skupině lorda admirála a později byl ve skupině komořího her-

cem a podílníkem. Shakespeare z počátku přepracovával hry od jiných autorů, avšak brzy začal vytvářet vlastní inscenace novel a historických kronik pro divadlo „Glóbus“. Činnost Shakespeara jako dramatika trvala od r. 1590 do r. 1612. Zemřel r. 1616.

Časté opakování jména *Shakespeare* působí poněkud těžkopádně. Autorovi se ovšem nabízely pestřejší možnosti. Např.: „R. 1585 přišel tento nadaný mladík...“, „činnost tohoto dramatika...“ nebo prostěji „Jeho činnost...“.

Leckdy se však doslovnému opakování tématu nevyhneme, a pokud nejde o opakování mnohonásobné, není to na závadu. Srov. následující ukázkou:

Říční nivy jsou značně specifické ekosystémy, vyznačující se především vysokou otevřeností toku energie, pohybů hmoty a toku informací. Touto otevřeností se odlišují od ostatních našich přirozených ekosystémů a blíží se až některým ekosystémům umělým. Otevřenost systému je patrná z jednoduchého blokového schématu na obr. 1.

Nejčastějšími a příznačnými výrazy užívanými při uvádění opakování tématu jsou, jak jsme pozorovali, ukazovací zájmena a dále příslovce *také, též, rovněž, ani*. Potřebné výrazové variabilnosti navázání lze dosáhnout také drobnými úpravami slovoslednými.

Patří sem i případy mající povahu úplného nebo neúplného výčtu (uvádění příkladů, dokladů, jednotlivých případů apod.):

V oněch letech se technika i teorie automatického řízení počaly rozvíjet přímo bouřlivě. Tak např. byly silně rozvinuty stroje a soustavy strojů, které jsou schopny automaticky provádět až stovky operací v předepsaném sledu. Vysoké technické úrovně dosáhly programově řízené stroje, které jsou schopné s vysokou přesností obrábět automaticky součásti i velmi složitého tvaru. Byla v podstatě zvládnuta konstrukce i technologie náročných řídicích systémů i matematických strojů analogových a číslicových. V teoretické oblasti byla vypracována obecně platná teorie řízení, zejména na úseku lineární teorie regulace.

Všimněte si, jak se základní téma „bouřlivý rozvoj automatizace“ objevuje v každé z výpovědí, ovšem slohově vynalézavě v různé slovní podobě (*byly silně rozvinuty..., vysoké technické úrovně dosáhly..., byla v podstatě zvládnuta..., byla vypracována...*). Po stránce gramatické stojí za povšimnutí, že autor užil většinou slovesa ve tvaru trpného rodu, což umožňuje ponechat substantivní názvy vynálezů v 1. pádě v platnosti podmětu a ten umístit až na druhém místě ve větě.

Tematická posloupnost 3

Tento typ tematické posloupnosti je založen na **odvozování** témat jednotlivých výpovědí z celkového tématu (hypertématu) nějakého nadřazeného oddílu textu. Jde o osvětlování daného tématu (věci) z různých stran, o výklad jeho jednotlivých aspektů. Toto odvozování či derivace, tj. volba a sled dílčích témat, nejsou náhodné, jsou nějakým způsobem uspořádané. Způsobů (principů) tohoto uspořádání je několik.

Často bývá tematizační postup dán chronologií, časovým sledem událostí. Typickým případem takového řazení je např. životopisný přehled:

Významný ruský fyzik Peter Leonidovič Kapica se narodil r. 1894 a zemřel r. 1984. Vysokoškolská studia vykonal na Vysoké polytechnické škole v Petrohradě. Zde začal také úspěšně pracovat pod vedením A. F. Ioffeho. Od r. 1921 pracoval v Anglii v Cavendishově laboratoři u E. Rutherforda. R. 1934 se vrátil do Sovětského svazu a založil zde Ústav fyzikálních problémů. R. 1978 získal za objev supratekutosti kapalného hélia Nobelovu cenu.

Základním tématem je životopis P. L. Kapici. Z tohoto hypertématu vyplývají věcně dílčí témata jednotlivých výpovědí a jejich sled, totiž časové etapy jeho života.

Jindy může být volba dílčích témat dána stabilními prvky hypertématu a jejich sled může být více nebo méně – v daném oboru – ustálený. Např. v lékařství:

Záškrt (diphtheria) je infekční onemocnění. Působí je Corynebacterium diphtheriae. Šíří se kapénkovou infekcí přímým stykem s nemocným, častěji však s bacilonosičem, nebo nepřímo předměty potřísněnými hlenem. Inkubační doba je 2 až 5 týdnů.

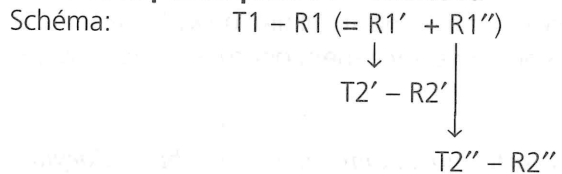
Obdobně třeba v zeměpise ve výkladech místopisných se například při popise hranic nějakého státu postupuje obvykle tak, že se vyjmenují jeho sousedi na jednotlivých světových stranách (tedy kupř.: *Na západě sousedí... Jeho jižním sousedem je... Severní hranici má společnou s... Na východě tvoří jeho hranici řeka...*).

Pozornému čtenáři patrně neušla jistá obdoba tohoto typu (3) s typem (2), tj. s TP s průběžným tématem. Rozdíl mezi oběma typy je zřejmý v tom, že u TP (2) se základní téma vždy znovu v jednotlivých výpovědích uvádí. Protože se však v češtině, jak víme, poměrně často užívá vět s nevyjádřeným podmětem (a podmět, stojí-li v čele věty, většinou vyjadřuje právě téma výpovědi), rozdíl mezi oběma typy TP se leckdy stírá a v mnohých textech se oba typy prostřídávají. Srov. např. následující ukázkou:

Platina (Platinum, Pt) se v přírodě vyskytuje jen volná. Je to šedobílý kov, tažný a kujný, h = 21,45, b. t. 1773°, na vzduchu a v kyselinách dokonale stálý. Pt se získává buď rýžováním, nebo se jako rozmělněná ruda louží královskou lučavkou a získaný roztok se zpracuje v Pt kovovou. Z platiny se vyrábějí drátky, misky a kelímky pro chemické laboratoře, elektrody ap. Zhotovují se z ní též šperky a umělé chrupy. V chemickém průmyslu se Pt užívá jako katalyzátor. Ze sloučenin platiny je nejdůležitější PtCl₄, užívaný ve fotografii, a BaPt (CN)₄, užívaný k natírání stínítek rentgenových přístrojů.

Mnohdy záleží na slovosledu nebo na volbě konstrukce. Srov.: *Zhotovují se z ní šperky* (typ TP 3) proti *Z platiny se zhotovují též šperky* (typ TP 2).

Tematická posloupnost 4 – rámcová

Tento typ TP představuje obecnější rámec pro složitější rozvíjení tematické linie, není však nijak vzácný. Mohli bychom ho charakterizovat jako **rozvíjení rozštěpeného rématu**. Jeho podstatu tvoří to, že R1 je (skrytý

nebo výslovně) dvojnásobné ($R1 = R1' + R1''$), popřípadě i vícenásobné. V dalším postupu se pak nejdříve rozvíjí první složka tohoto rématu a po ukončení této první linie se postup vrací k druhé složce vícenásobného rématu a rozvíjí se druhá tematická linie.

Několik příkladů:

(A) *Na počátku 17. stol. položili základ novému rozvoji astronomie dva velcí mužové. Jan Kepler založil teoretickou astronomii. Ukázal, jak je možno z pozorování odvodit... Galileo Galilei založil mechaniku. Svými pokusy...*

(B) *Znečišťování vod a zamořování ovzduší má na jedné straně progresivní, na druhé straně regresivní tendenci. Progresivní tendenci má proto, že... Regresivní tendence zamořenosti spočívá v tom, že...*

(C) *Výroky mohou být pravdivé, nebo nepravdivé. Je-li výrok pravdivý, říkáme, že jeho pravdivostní hodnota je „pravdivost“. Je-li nepravdivý, pak je jeho pravdivostní hodnota „nepravdivost“.*

Podle potřeby je možno zvýraznit jak dvočlennost (vícečlennost) výchozího rématu (např. pomocí výrazů (*bud*) – *nebo*, *jednak* – *jednak*, *tak* – *tak*, *na jedné straně* – *na druhé straně*), tak rovněž počátky obou linií, což je důležité pro lepší orientaci čtenáře, a zejména posluchače. V tomto druhém případě se užívá hlavně obrátů, které výslovně signalizují uvedení tematizované složky vícenásobného výchozího rématu: *pokud jde o...*, *vpřípadě...*, *v prvním případě* – *v druhém případě*, *za prvé* – *za druhé* apod.

Ve složitějších a rozsáhlejších výkladech mohou narůst jednotlivá rozvíjení dílčích linií na samostatné odstavce. Kupř.:

V morfologických výzkumech je možno nalézt dva základní směry. První vychází ze skutečnosti, že...

Druhý přístup je vypracován...

Přechod (skok) od první složky rozštěpeného rématu k druhé lze provést i jinak, a to tak, že se před druhou složkou (uváděnou jako druhé dílčí téma) zopakuje složka první (aby čtenář/posluchač „neztratil nit“), ale zároveň se naznačí (např. slovem *kromě*), že bude následovat nové dílčí téma. Kupříkladu:

Ekonomie času při údržbě závisí na mnoha činitelích. Především na životnosti materiálů, z nichž je byt postaven. Parkety vydrží déle... Kromě životnosti materiálů ovlivňuje ekonomii času při údržbě i technologie vlastní výstavby. Panelové domy vyba-vené...

Tento způsob rozvíjení vyžaduje zvlášť pečlivou stylizaci. Zejména v případech rozsáhlejšího komplexu a složitější výstavby by měl autor nejen dbát na to, aby byly přechody k jednotlivým dílčím tématům zřetelně signalizovány (výstižnou formulací tématu a pomocí různých odkazovacích a podobných výrazů), ale měl by též zvýraznit celý komplex jako celek tím, že v úvodní části jasně naznačí několikanásobnost (členitost, rozštěpenost) postupně tematizovaného a rozvíjeného rématu, popřípadě že jednotlivé složky výslovně uvede. Leckdy neuškodí podat na závěr (po rozvedení všech dílčích témat) stručné shrnutí.

Tematická posloupnost 5 – modifikační

Za zvláštní modifikaci tematického rozvíjení můžeme pokládat „**tematický skok**“. Ten záleží v tom, že např. u řetězce utvořeného podle typu TP 1, tj. na základě návazné tematizace rématu, se jeden článek vynechá, protože je samozřejmý. Tak třeba v pojednání o výrobě hedvábí (ve výkladu z hospodářského zeměpisu) se vypustí věta vypovídající o tom, že surovina se přede, takže se téma „přádelny hedvábí“ (ve výpovědi *Přádelny hedvábí jsou hlavně v městech P. a K.*) objeví bez uvození, skokem (ihned po výkladu o tom, jak se získává surovina k výrobě hedvábí).

Takovéto tematické skoky jsou na místě jen tam, kde může autor předpokládat, že si čtenář/posluchač chybějící spojovací článek snadno doplní. Autoři však leckdy přihlížejí jen k svým znalostem, hodnotí podávaný výklad jen ze svého hlediska a zapominají, že to, co je samozřejmé (a tedy v textu nadbytečné) pro ně, nemusí se jevit jako nadbytečné pro čtenáře/posluchače.

7.2.3 KONKRETIZACE TYPŮ TEMATICKÝCH POSLOUPNOSTÍ V TEXTU

Uvedené typy rozvíjení tematické linie se v konkrétních textech pochopitelně kombinují podle tematické a slohové povahy textu i podle zá- měru a sklonů daného autora. Také se mnohdy neobjevují v čisté formě a stejně výrazně. V této souvislosti je třeba upozornit alespoň na dvě sku-

tečnosti. Za prvé na to, že téma nemusí být – jak už jsme naznačili – vždy vyjádřeno doslovným opakováním předcházejícího pojmenování a bývá pak doprovázeno odkazujícími ztotožňujícími výrazy typu *tento, to, tím, takový, tu, zde, proto, a tak*. Za druhé jde o to, že tematická linie může být komplikována různými odbočkami nebo vsuvkami. Uvedeme několik příkladů:

(A) Zdroje zájmů o znaky, jejich úlohu v procesech komunikace a poznávání nelze ovšem redukovat na vlastní filozofické proudy. Pro rozvoj analýzy znaků měly velký význam také další vědní oblasti. (Průběžné téma je vyjádřeno volnou parafrází jeho úvodní formulace.)

(B) Hlavní příčinou porušení koster je vylupování hrobů. Vykradači hrobů měli zájem...

(C) Tento ostrov byl dosud předmětem nejvzdálenějších a nejmilhavějších tužeb Evropanů. Kolumbus však byl pevně přesvědčen, že je možno k němu připlout. (V tomto, stejně jako v předcházejícím příkladě, je téma logicky obsaženo v předchozím rématu, vyplývá z něho.)

(D) Studium venkova bylo od počátku podněcováno spíše praktickými zřeteli. Sociální, kulturní a všeobecná zaostalost venkova ve srovnání s městským obyvatelstvem budila zájem nejen o zkoumání příčin rozdílů... (Téma je sice implikováno v předcházejícím rématu, avšak málo zřetelně, takže vzniká dojem tematického skoku.)

(E) Spojitost sémiotické problematiky s jazykovědou má poměrně dlouhou tradici. Zatímco v tradiční lingvisticky orientované sémiotice bylo v popředí pozornosti slovo a jeho význam, v současné době tato problematika zahrnuje poměrně široké a značně různorodé pole. (Jde o implicitní téma kontrastní.)

V této souvislosti je vhodné upozornit i na to, že téma nebo réma, popříp. i celá výpověď, mohou být formulovány „podvojně“, tj. parafrázo-

vány za pomoci výrazů typu *jinak řečeno, jinými slovy*. Smyslem takové parafráze je danou informaci osvětlit z jiného aspektu apod.:

Konstatování, že technickému artefaktu jsou vždy delegovány jisté znalosti a hodnoty, nebo jinak řečeno, že je do něho vtělena jistá inteligence, je třeba chápat tak, že...

Nyní uvedeme příklady na **odbočku** a na **vsuvku**:

(A) *V novější sociologii se projevily tendence k ustavení zvláštní disciplíny, která by se zabývala „abnormálními“ jevy ve společenském vývoji, asi tak, jako je studuje lékařská patologie u živých organismů. Podle toho by byla sociologie též vědou o jevech, jež vedou k „dezorganizaci společenských forem“, přičemž samu dezorganizaci je třeba chápat jako výsledek vzájemného působení jednotlivců nebo společenských skupin.* (Odbočka s charakterem vysvětlivky je zapojena do výpovědi formou vedlejší věty vztahné (přičemž samu dezorganizaci...), čímž vzniká komplexní výpověď. Tím, že odbočka nevytváří samostatnou výpověď, méně narušuje tematickou linii.)

(B) *Tento ostrov, ležící podle Marka Pola na východ od Číny a totožný s dnešním Japonskem, byl doposud předmětem nejvzdálenějších a nejmilhavějších tužeb Evropanů.* (Rozpracování vsuvky na samostatnou výpověď by se nehodilo pro tematickou podobnost jejího obsahu.)

(C) *Proto – na rozdíl od dřívějších úvah Eigena a jeho spolupracovníků – jsme vypracovali model, kde obě inovace – tedy gen pro replikázu tRNA potřebný pro dekodování genu replikázy a definující genetický kód – jsou zahrnuty v jediné molekule RNA, čímž je zaručena jejich souběžná selekce.* (Jde o vsuvky, které podávají doplňující nebo vysvětlující informaci. Ovšem jejich počet a rozsah narušuje plynulou linii výkladu. Je však nutné přiznat, že na druhé straně vhodně diferencují, hierarchizují jednotlivé obsahové složky.)

7.3 ■ VZÁJEMNÉ SOUVISLOSTI MEZI UDÁLOSTMI NEBO DĚJI VZTAHY OBSAHOVĚ-LOGICKÉ

7.3.1 PODSTATA A DRUHY OBSAHOVĚ-LOGICKÝCH VZTAHŮ

Zatímco pomocí vztahů tematických autor vhodně organizuje sdělení tak, aby je čtenář/posluchač mohl snadno sledovat a pochopit, ty vztahy, které jsme nazvali obsahově-logické, se týkají věcné struktury sdělovaného obsahu, tedy struktury našich poznatků. Jde v první řadě o reflektování vztahů mezi věcmi a událostmi ve světě, jak je člověk poznává a zpracovává ve své zkušenosti; zčásti a ve zjednodušené a schematizované podobě jsou prezentovány v logice (srov. základní schéma „jestliže p , pak q “). A je ovšem přirozené, že obdobnými vztahy bývají spojovány i jednotlivé výroky obsažené v textu, vyjadřující autorovy názory, například při argumentaci:

Bylo vysloveno několik neověřených hypotéz, a proto zůstaňme raději u faktů.

Protože se zde zabýváme koherencí textu, zajímají nás především vztahy mezi sousedícími výpověďmi, ať už samostatnými (*Tato léčba je velmi náročná. Proto není možné rozšiřovat ji donekonečna*) nebo spojenými souřadně, paratakticky (*Tato léčba..., a proto není...*), velmi často však podřadně, hypotakticky: jedna z vět má gramatickou formu věty hlavní, druhá pak věty vedlejší, závislé (*Protože je tato léčba..., není možné..., anebo Tuto léčbu není možné..., protože je velmi náročná*). V těchto i v následujících příkladech je daný vztah vyjádřen či signalizován spojovacím výrazem (*proto, protože*). Může však i zůstat nevyjádřen a jen se z obsahu obou vět vyrozumívá: *Tato léčba je velmi náročná. Není možné rozšiřovat ji donekonečna*.

Často je však možné jednu z obou vět **nominalizovat** (tj. transformovat na výraz jmenné povahy), takže pak je daný obsahově-logický vztah vyjádřen nikoli souvětím, nýbrž uvnitř věty jediné. Např.: *Protože je tato léčba velmi náročná → Vzhledem k velké náročnosti // Pro velkou náročnost // Při velké náročnosti této léčby není možné rozšiřovat ji donekonečna*. (Jak je vidět, daný vztah je tu vyjádřen výrazy předložkovými *vzhledem k, pro, při*.) I k takovýmto formulacím budeme ovšem v následujících

výkladech přihlížet, abychom předvedli bohatý výběr výrazových možností, v podstatě rovnocenných, lišících se ovšem stupněm zhuštěnosti/volnosti vyjádření, a tedy růzností slohového využití.

Vztahy, o něž tu jde, jsou rozmanité a objevují se v různých významových modifikacích. My si zde všimneme pochopitelně jen těch nejdůležitějších, nejrelevantnějších ve vyjadřování vědeckém. Pro názornost začneme rozbořem dvou úryvků z jednoho článku z oboru biologie.

Protože bezenzymová replikace základní molekuly RNA byla velmi nepřesná, vznikaly častými mutacemi celý soubor molekul RNA, které zachovávaly přibližně svou délku i konformaci, ale lišily se nukleotidovými sekvencemi. V souboru molekul RNA docházelo tedy k nahodilým fluktuacím.

V důsledku několika mutací může nastat případ, kdy RNA polymeráza kódovaná I_1 katalyzuje replikaci I_2 lépe než vlastní matrice I_1 , a naopak enzym kódovaný I_2 se lépe hodí pro replikaci I_1 . Za těchto podmínek se integrují všechny složky v nový, čtyřčlenný hypercyklus, jehož informační kapacita je tedy dvojnásobná. Celý děj se může několikrát opakovat, čímž vznikne tzv. katalytický hypercyklus. Tímto způsobem se původní polyfunkční RNA rozrůžnila na tRNA a ribozomální RNA, kdežto funkci substance převzala DNA.

Setkáváme se tu s těmito vztahy: s různými modifikacemi vztahu příčinně-důsledkového/následkového (*protože, v důsledku, tedy, čímž, tímto způsobem, za těchto podmínek*), se vztahem odporovacím (*ale*) a konfrontačním (*a naopak, kdežto*).

Některé další vztahy nacházíme v následujícím úryvku z díla historického:

Byl-li Titus čítankovým vzorem dobrého císaře, jeho nástupce Vespasianus se stal naopak vzorem tyрана. Vládl patnáct let a aby převýšil své předchůdce důstojností, dal se titulovat „pán a bůh“. Spolupráci se senátem přerušil, protože byl toho názoru, že dovede vládnout sám. Pro kontakt s veřejností si vybudoval síť placených donašců. Aby se proslavil válečnými činy, vypravil se proti Dákům. Bojů se sice zúčastnil jen zdáli jako pozorovatel, ale přes-

to se dal oslavovat jako vítěz a geniální vojevůdce. Od doby, kdy se stal císařem, nečetl nic než úřední spisy. Ačkoli nikdy nevynaložil námahu seznámit se s dějepiscem a básnictvím, zakládal si na tom, že je vynikajícím znalcem literatury. Jeho teror se postupně šířil a neustále zostřoval. Když se mu staly rozsudky smrti a popravy bez rozsudků denním programem, spikli se proti němu nejbližší přátelé v čele s jeho manželkou a v září r. 96 ho odpravili.

Nalzáme zde tyto vztahy: kontrastivně srovnávací (*byl-li – naopak*), účelový (*aby, pro*), důvodový (*protože*), časový (*od doby, kdy, když*), odporovací (*sice – ale*) a přípustkový neboli koncesivní (*ačkoli*).

Můžeme důvodně soudit, že rozdíl mezi oběma ukázkami souvisí s rozdílností tematických oblastí a slohového charakteru těchto textů: v textu z oboru biologie převažují vztahy povahy příčinné mezi materiálními jevy, zatímco pro druhý z nich, z oblasti věd společenských, jeví se jako typické vztahy časové, účelové a důvodové (jde o lidské chování a jednání).

7.3.2 VZTAHY POVAHY PŘÍČINNÉ: PŘÍČINA/DŮVOD, PODMÍNKA, PŘIPUSTKA, ÚČEL

Ať už se chápe a hodnotí pojem příčinnosti z hlediska filozofického jakkoli, je nepochybné, že zjišťování příčinných souvislostí mezi pozorovanými jevy je stále jedním z hlavních cílů vědeckého bádání. I když shledáváme skutečnost jako něco značně složitého a komplexního, snažíme se ji redukovat na množinu vztahů, které se nám jeví jako relevantní vzhledem k cíli našeho pozorování, popisu a vyhodnocování. Mezi nimi zaujímá přední místo vztah příčinný v různých svých modifikacích. Jako jedna z kategorií našeho myšlení je založen na lidské zkušenosti a z ní plynoucího přesvědčení, že je-li nějaký jev provázen obvykle nějakým jevem jiným, pak jeden z těchto jevů vyvolává jev druhý, po něm časově následující: první z nich představuje příčinu, druhý je jejím následkem. Toto poznání nám umožňuje nejen skutečnost interpretovat, ale i v praxi dané poznání využívat a jisté jevy predikovat.

Pro tak centrální pojem vědeckého poznání má jazyk mnoho různých výrazových prostředků, jednak více méně synonymních, jednak vyjadřujících různé jeho pragmatické a komunikativní odstíny a modifikace.

Základními výrazy jsou pochopitelně substantiva *příčina* a *následek*, popř. *účinek*, a dále sloveso *způsobit/způsobovat*. Např.:

Kardiovaskulární choroby jsou hlavní příčinou úmrtnosti ve středním a vyšším věku.

Primární účinek tohoto zásahu záleží v ovlivnění aktivity buněk.

Složitost měsíční dráhy je způsobena tím, že...

Dnes se vedle tohoto slovesa poměrně hojně užívá sloveso *zapříčinit/zapříčínovat*, dříve nedoporučované, protože bylo utvořeno podle německé předlohy.

Vedle slova *následek* se někdy užívá slovo *důsledek*. Proti tomu lze namítnout, že toto substantivum označuje vlastně něco jiného, totiž logický závěr, to, co z něčeho logicky vyplývá. Avšak vzhledem k tomu, že předložkový výraz *v důsledku* se dnes běžně užívá pro vyjádření příčiny, jeví se i výpověď *Toto snížení úmrtnosti je důsledkem prevence a léčby* jako přijatelná. Všimněte si, že slovo *následkem* by se do tohoto pozitivního kontextu málo hodilo, namísto by tu bylo spíše slovo *výsledkem*, označující běžně to, co vzešlo z nějaké činnosti.

Presvědčení badatele o příčinné souvislosti nějakých pozorovaných jevů může být ovšem různě silné, respektive autor může toto přesvědčení vyjádřit více nebo méně určitě a různým způsobem. Uvedeme větší počet příkladů:

Na jejich vzniku se podílí řada faktorů, které přispívají k rozvoji onemocnění.

Tento efekt lze přičíst zvýšené koncentraci stabilizovaných nábojových poruch.

Tyto komplikace jsou projevem rozsáhlého ložiska odumrtě srdeční svaloviny.

Tohoto snížení úmrtnosti bylo dosaženo zavedením koronárních jednotek.

Některé vady jsou podmíněny dědičně.

Zodpovědné za to budou asi změny rychlosti rotace Země.

Ozářením gama-paprsky dávkou 1 MGy ve vodě dojde k poklesu katalytické aktivity.

Horečku mohou vyvolat také pyrogenní látky některých rakovinových buněk.

Z diagramu je patrný nepříznivý vliv atmosférické koroze na únavové vlastnosti.

I zde hraje svou roli celá řada vlivů.

Tuto frekvenci významně ovlivňují betablokátory.

Tyto studie se snaží ovlivnit nemocnost a úmrtnost právě působením na jednotlivé faktory.

Horečka nastává působením endogenních pyrogenů na termoregulační centra.

V důsledku koroze vznikají místní vruby.

Hodnota informačního prahu závisí na délce zprávy.

Někteří dávali do souvislosti zvýšený obsah vlákniny v potravě s výrazně sníženým výskytem onemocnění zažívacího traktu.

Je to zejména následkem úpravy zkušebních vzorků podle ČSN 420363.

Pod vlivem cytomegaloviru vznikají bílkovinné produkty. Následkem toho dochází k zvýšení krevního tlaku.

K důsledkům poruchy funkce endotelu patří snížená produkce látky urychlující vznik tkáňového plazminogenu, což vede k větší pohotovosti tvořit krevní sraženiny (jde o celou sérii či řetězec kauzálních vztahů rozmanitě vyjádřených).

Jak jste si jistě všimli, jde zejména o výrazy vyjadřující *vliv, závislost, souvisení* (toto je ovšem nejméně určité, z hlediska příčinnosti nejslabší). A ukazuje se, že na rozdíl od klasické „naivně realistické“ představy jednosměrného vztahu dvou elementů, dnešní vědecké myšlení pracuje s kauzálním vztahem v rámci širšího pojetí sítě závislostí a vzájemného působení.

Dříve než přejdeme k podrobnějšímu a soustavnějšímu výkladu o jazykových prostředcích vyjadřování vztahů kauzální povahy, musíme upozornit na jeden důležitý pojmově-terminologický rozdíl. Totiž na rozdíl mezi **kauzací a motivací**, tedy mezi *příčinou* a *motivem* či *důvodem*. Například autor *Kardiovaskulární choroby jsou hlavní příčinou úmrtí ve středním a vyšším věku*, vyjadřuje tím kauzální, zákonitý vztah mezi dvěma materiálními jevy. Nemusí jít ovšem vždy jen o jevy přírodní, nýbrž i o události jiné povahy. Např.: *Světová válka byla příčinou nesmírných útrap mnoha milionů lidí*. Naproti tomu výrok *Svět tvrdší odpór proti této teorii neměl vysvětlit žádným rozumným důvodem* vypovídá něco o psychologickém stavu nějaké osoby, o motivech či pohnutkách jejího chování či jednání apod. V praxi se však tyto dva pojmy často překrývají: na příčinu i motiv/důvod se ptáme touž otázkou *Proč?* a odpovídáme na ni výroky obsahujícími výrazy typu *protože*, či přesněji řečeno, tyto dva svou podstatou různé vztahy se vyjadřují stejnými jazykovými prostředky a někdy se i věcně překrývají (rozdíl mezi nimi je neutralizován). Vzhledem k uvedeným okolnostem budeme v následujících výkladech probírat oba vztahy zároveň, nediferencovaně.

Pokud však jde o samy termíny *příčina* a *důvod (motiv)*, neměli bychom je v jasných případech zaměňovat. Např. ve výpovědi *Pokoušíme se zjistit hlavní důvod, proč je výskyt těchto chorob tak vysoký* mělo být užito termínu *příčina* (jde o kauzální vztah mezi dvěma materiálními jevy). Naopak v následujícím úryvku je obou výrazů užito vhodně diferencovaně:

Příčinou osteoporózy bývá nedostatek vápníku v těle nebo jeho špatné ukládání. Tento nedostatek vzniká nejčastěji nízkým příjmem v potravě, především u těch osob, které nesnášejí mléko nebo mléčné výrobky, nebo je nepožívají z různých důvodů, jako jsou jejich neobliba, rodinné nebo krajové zvyklosti. Další příčinou nedostatku vápníku je špatné vstřebávání z trávicího traktu.

„Důvod“, o němž jsme teď hovořili, představuje okolnost příčinné po-

vahy, která vede k vědomé činnosti člověka, je jejím podnětem, motivem. Jinak je tomu však ve výpovědi *Tento vulkán (patrně) obnoví svou činnost, protože včera byly pozorovány otřesy půdy*. Zde věta se spojkou *protože* uvádí nikoli motiv k jednání, nýbrž zdůvodňuje, ospravedlňuje tvrzení obsažené v první větě: Protože autor ví ze zkušenosti, že otřesy půdy bývají způsobovány vulkanickou činností, dovolí si tento příčinný vztah obrátit a chápat pozorovaný jev (otřesy půdy) jako důvod k svému tvrzení, že vulkán obnoví svou činnost. Jde ovšem jen o jistý dohad, předpoklad, proto se v první větě často objevuje nějaký výraz nejistoty (*patrně, asi, velmi pravděpodobně* aj.).

7.3.2.1 Vztah příčiny/důvodu **ve vlastním, užším smyslu** se vyjadřuje především spojením dvou vět, z nichž jedna vyjadřuje příčinu, resp. důvod, a druhá následek. Nejtypičtějším výrazem, kterým se tento vztah vyjadřuje, je spojka *protože*:

Tělesa padají svisle k zemi, protože gravitace působí tímto směrem.

Jak vidět, vedlejší věta uvozená touto spojkou zde vyjadřuje příčinu, zatímco věta hlavní následek. Pořadí obou vět je většinou možné i obrátit a začít větou příčinnou:

Protože stáří vesmíru je samozřejmě časově závislé, můžeme usoudit, že časově proměnná je i gravitační konstanta.

Užití toho či onoho způsobu se řídí hlavně potřebami tematické výstavby textu (závisí na volbě tematického východiska).

Vedle spojky *protože* máme k dispozici i knižní spojku *poněvadž* a též zastaralé spojky *jelikož* a *ježto*. Někdy se hodí podobu *protože* rozložit na výraz *proto*, že...: *Je tomu tak proto, že...*, popřípadě užít obdobných výrazů: *z toho, že...*, *od toho, že...*, *kvůli tomu, že...* apod. Další spojovací výrazy příčinného typu v *důsledku, následkem, vlivem, působením, z toho důvodu* // *z té příčiny, že...*, *vzhledem k tomu, že...* byly uvedeny v příkladech na počátku tohoto oddílu. Užitečný může někdy být spojovací výraz *tím spíše, že* (*Tento zákrok bylo nutné provést tím spíše, že jinak hrozilo...*), kterým zdůrazňujeme, že následek se nám jeví jako evidentní.

Nevětnému (nominalizovanému) vyjadřování příčinných vztahů slouží předložky *pro, z, na, od*:

Pro nedostatek potřebného přístrojového vybavení nebylo možné provést...

K výbuchu došlo z nepozornosti...

Na toto onemocnění umírá ročně...

Tyto potíže jsou od páteře.

Pozornost zasluhují předložkové výrazy (od původu podstatná jména) *díky, zásluhou, vinou*. Z významu příslušných podstatných jmen vyplývá, že tyto výrazy zároveň danou příčinu/důvod hodnotí, první dva kladně, třetí z nich záporně (*díky povrchovým měřením a zásluhou družicových metod, vinou častých záplav*). Dnes jsme však svědky toho, že se z výrazu *díky* stává neutrální, univerzální prostředek pro vyjádření příčiny, jak ukazují příklady typu:

Díky špatné přípravě se experiment nezdařil.

Díky zhoršeným podmínkám došlo k poklesu produkce.

Vnímavějším a pozornějším čtenářům/posluchačům připadá takovéto užívání výrazu *díky* jako protismyslné, ale zároveň se ukazuje, že se velmi šíří a že se patrně – bohužel – stává obvyklým. Vtipně si s těmito výrazy pohrál autor věty *Zásluhou či vinou rozptýlenosti Internetu ... nelze přesně zjistit počet jeho účastníků*.

Poznámky:

1. Předložka *kvůli* má poněkud hovorový ráz a slouží k vyjádření důvodu nebo též účelu.

2. Věty uvozené spojovacími výrazy *neboť, totiž, vždyť* uvozují rovněž příčinu/důvod, ale užíváme jich ve smyslu **vysvětlovacím**.

Spojovací výrazy typu *protože* signalizují větu (resp. jmenný výraz) vyjadřující příčinu/důvod. Máme však i možnost signalizovat **následek, důsledek** či **myšlenkový závěr (konkluzi)**. Tomu slouží hlavně spojka *proto*:

Dosud máme málo přímých detailních měření, a proto definovat průběh Golfského proudu není jednoduchý úkol. // ...detailních měření. Proto definovat... (jde o souřadné spojení vět ať v souvětí, anebo samostatně).

Místo (a) *proto* je možné užít i další výrazy: (a) *tedy, (a) tudíž, (a) tím, a tak*. Existuje i možnost užít výrazů *takže* (s odstínem účinkovým) nebo *čímž* (v podřadném větném spojení):

Obě inovace jsou zahrnuty v jediné molekule RNA, takže // čímž je zaručena jejich souběžná selekce.

7.3.2.2 Velmi důležitou modifikací kauzálního vztahu je vztah **podmínkový**. V textech odborných se s ním shledáváme poměrně často, totiž tehdy, když potřebujeme říci, že uskutečnění nějakého děje nebo nastání nějakého stavu závisí na jisté okolnosti (ta představuje právě podmínku). Na rozdíl od vět příčinných nevypovídají věty podmínkové (založené ovšem rovněž na vztahu příčinném/důvodovém) o tom, že se daný děj uskutečnil nebo uskuteční, nýbrž vyjadřují jen **uvažovaný předpoklad**. Podmínka se vyjadřuje především vedlejší větou uvozenou spojkami *jestliže* a *-li* (ve spojení se slovesem ve tvaru způsobu oznamovacího neboli indikativu) nebo *kdyby* (následuje sloveso ve tvaru způsobu podmiňovacího neboli kondicionálu), např.:

Jestliže je // Je-li rizikových faktorů více, může se jejich nebezpečnost posilovat.

Nebezpečnost rizikových faktorů se může posilovat, jestliže je jich více.

Kdyby došlo k poruše primárního chlazení, začala by teplá voda stoupat (celá situace se prezentuje jako možná).

Kdybychom byli v uplynulých letech publikovali opakovaně informace o šíření radioaktivity po havárii, pak by byla na události reagovala veřejnost podstatně klidněji (v kondicionálu minulém se situace prezentuje jako nereálná).

Jazyk má k dispozici i některé další spojovací výrazy podmínkové platnosti: *pakliže* (knižní), *když* (s odstínem časovým: *Když badatel dojde k určitému výsledku své činnosti, vzniká otázka, zda dosažené výsledky jsou pravdivé*), *pokud* (s odstínem omezovacím: *Pokud necháme stranou logické znaky, pak sémantizace může být chápána jako přiřazení*), *za předpokladu, že // v případě, že* (*V případě, že ložisko není uloženo mělce pod povrchem, opírají se naše znalosti o novém ložisku o údaje z vrtů*), *za podmínky, že...*, *v případě, kdyby...* – Potřebujeme-li položit důraz na omezenost dané podmínky, uijeme výrazů *jen když*, *popřípadě tehdy a jen tehdy, když* (v textech z oblasti matematiky, logiky a sémantiky). Výrazem *také když* připojujeme další podmínku.

Podmínku vyjádřenou v podobě nominalizované můžeme signalizovat předložkovými výrazy *při, za, v případě, bez*:

Při respektování Poissonova rozdělení by tento ukazatel...

Za omezujících podmínek dosahují jednodušší hypercykly ustáleného stavu.

Toto pravidlo ztrácí platnost v případě nedostatku...

Bez dostatečné přípravy nelze tento pokus realizovat (následek nesplněné podmínky).

7.3.2.3 Leckdy potřebujeme vyjádřit tu okolnost, že jistý, obecně předpokládaný výsledek nenastal, přestože příslušná příčina nebo podmínka existovala, resp. byla splněna:

Přestože výsledky výzkumů veřejného mínění nejsou nijak přesvědčivé, přece jen hovoří do jisté míry ve prospěch druhého možného vysvětlení.

Jde tedy o „neúčinnou“ příčinu nebo podmínku. Tato situace bývá tradičně označována termínem **přípustka**. Takovéto přípustkové (koncesivní) situace jsou ve vědeckém diskursu poměrně časté, jak o tom mimo jiné svědčí i hojnost různých výrazů pro přípustku: *přestože* a *přesto, že* (*Platí to i přesto, že...*), *třebaže, ačkoli(v)* (v druhé, hlavní větě může být přípustkový vztah ještě zvýrazněn slůvky *přece* nebo *přesto*: *Přestože //*

I když tyto systémy neobsahovaly pravé enzymy, měly přece // přesto velkou selekční výhodu), *i když, i kdyby, byť (i)* (knižní): *I kdybychom se sebevíce snažili, bez vnějšího přispění se nám to nepodaří realizovat.*

Explicitněji lze pak přípustku vyjádřit výrazy v rozporu s tím, že nebo bez ohledu na to, že. Poněkud těžkopádně a dnes už i trochu neobvykle působí výrazy *navzdory // vzdor tomu, že*.

Protože přípustkový vztah je vlastně založen na rozporu mezi očekáváním a skutečností, je možné jej vyjádřit i formou jakoby odporovací:

Tyto metodiky dovolují dynamicky studovat mozkové funkce, přesto však samy poskytují neúplný obraz.

Bojů se sice zúčastnil jen zdáli jako pozorovatel, ale přesto se dal oslavovat jako geniální vojevůdce („zklamané očekávání“ je tu předem signalizováno slůvkem *sice*).

V nevětné, nominalizované podobě se přípustka signalizuje hlavně předložkou *přes* (která je obsažena též ve spojení *přestože* a ve výrazu *přesto, že*), *popřípadě* v zesílené formě *i přes*:

Přes četné snahy o zlepšení se dosud neprosadily dosti účinné ekonomické tlaky, které by...

I přes některé pochybnosti o skutečné váze vzdělání převládá v západní literatuře názor, že...

Teprve nyní se ukazuje, že i přes různorodost zemských planet se v jejich evoluci uplatňovaly některé pochody společné povahy.

Z dalších předložek je to *při*:

Při vší péči, která byla pacientovi věnována, došlo k výraznému zhoršení jeho stavu.

Chceme-li rozpor mezi očekáváním a skutečností postavit výrazně do protikladu, můžeme užít předložku *proti*:

Proti očekávanému růstu produktivity došlo naopak k jejímu mírnému poklesu.

7.3.2.4 Lidé při své činnosti zpravidla sledují jistý cíl, kterého touto činností chtějí dosáhnout. Tento zamýšlený výsledek jejich záměrné činnosti se chápe jako její **účel**. Účel je ovšem nejen zamýšleným výsledkem této činnosti (ve smyslu příčiny a následku), ale zároveň i jejím motivem, tím, co člověka k této činnosti vede. Prostěji řečeno, něco dělám, abych tím něčeho dosáhl, něco získal. Tato formulace zároveň ukazuje, že základním prostředkem pro větné vyjádření účelu je spojka *aby*.

Autor může ve svém výkladu uvést v první větě příslušnou činnost a v následující vedlejší větě uvozené spojkou *aby* pak vyjádřit, k čemu směřuje, tedy její účel:

Oháněli se platnými, nebo dokonce i smyšlenými záminkami, jen aby získali tolik potřebné peníze do státní pokladny (přidané slůvko jen zdůrazňuje naléhavost daného úsilí).

Může však postupovat i opačně, tedy začít účelem a připojit činnost, jíž má být uvedeného cíle dosaženo. Např.:

Abychom pochopili možnosti této prevence, musíme nejprve uvést její rizikové faktory.

Domitianus kvůli tomu, aby převýšil své předchůdce důstojností, dal se titulovat „pán a bůh“.

Spojka *aby* bývá někdy různě doplňována: *k tomu, aby..., s tím, aby..., za účelem toho, aby..., z toho důvodu, aby..., kvůli tomu, aby...* – Při nevětném, nominalizovaném vyjádření účelu se užívá některých obdobných obrátů: *za účelem získání..., v zájmu ekonomického rozvoje..., s cílem zjištit původ...* V účelovém významu se užívá též předložka *pro*:

Pro kontakt s veřejností si vybudoval síť placených donašečů.

Pro dosažení tohoto cíle je zapotřebí...

v určitém kontextu též *před*:

Citlivou pleť je třeba chránit před účinky ultrafialového záření.

S vyjadřováním účelu se setkáváme dnes i mimo oblast lidského jednání, princip účelnosti (teleologie, finality) shledává současná věda v celé živé přírodě, srov.:

Čím je genom delší a na informace bohatší, tím přesněji musí být replikován, aby se neznehodnotil.

A s formulacemi kvaziúčelovými se spojkou *aby* se setkáváme i ve výkladech o vztazích v oblasti neživé přírody a technických funkčních systémů – jde vlastně o jistou antropomorfizaci, o snahu přiblížit se lidské představivosti, resp. o analogii:

Aby došlo k zatmění Slunce, musí Měsíc...

Poznámka: Zmínili jsme se už o tom, že účel představuje vlastně něco, co člověka motivuje k nějaké činnosti. Proto je leckdy možné užití místo věty účelové větu důvodovou: *Oháněli se různými záminkami, protože chtěli získat...* V některých jiných případech může mít věta účelová blízko k větě podmínkové: *Abychom pochopili možnosti této prevence, musíme nejprve...* → *Chceme-li pochopit možnosti...*

7.3.3 VZTAHY ČASOVÉ: SOUČASNOST, PŘEDČASNOST, NÁSLEDNOST

7.3.3.1 Mezi dvěma jevy, událostmi nebo stavy věcí mohou existovat dva různé časové vztahy. Buď jsou nějaké dva děje A a B vzájemně **současné**, simultánní, souběžné, paralelní (ať už zcela, nebo jen zčásti), anebo současné nejsou, tj. děj B následoval / bude následovat po ději A, nebo – což je věcně totéž – děj A předcházel / bude předcházet před dějem B (záleží na tom, z hlediska kterého z obou dějů autor celou situaci v daném kontextu nahlíží). Podle toho mluvíme o **následnosti**, resp. **předčasnosti** dějů atd. – Časové vztahy se v textech vyjadřují v podstatě třemi způsoby.

Prvním, nejjednodušším způsobem je uvedení dějových vět prostě za sebou (ať už jako vět samostatných, oddělených tečkou, nebo těsněji spojených souřadící spojkou či oddělených čárkou), přičemž jejich vzájemný časových vztah se buď jen vyrozumívá ze souvislosti, nebo je výslovně naznačen nějakým časovým příslovcem apod. Uvedeme čtyři příklady:

R. 1565 tu Ercker píše a vydává příručku o mincovní praxi a o dva roky později popis a dějiny olověného revíru v Rammelsbergu. R. 1566 se vrátil do Drážďan, ale zakrátko odešel do Freibergu.

Zpočátku se výsledky zdály být poněkud problematické vzhledem k projevující se toxicitě vůči ledvinám. Poté, co se podařilo tuto toxicitu poněkud potlačit, začal počet publikací o dosažených pozitivních výsledcích rychle narůstat.

Císař vyslechl zprávu o dobytí Malé Strany s velkým uspokojením a vzápětí projevil nezvyklé veselí.

Nesyntetizovaný kolicin se zprvu akumuluje v cytoplazmě, načež je exprimován gen její lýze.

Jak tyto ukázky naznačují, s časovými vztahy pracují autoři hlavně ve vyprávěcích partiích textů, tedy v pracích z oblasti historie, též literární, a všude tam, kde se informuje o nějakém „příběhu“ (např. stručné vylíčení historie objevu, života vynikajícího badatele, postupu při experimentu apod.).

Při **dalším** způsobu uvádění časových vztahů se jeden z dějů vyjádří větou hlavní, druhý pak větou vedlejší, na ní závislou (je to tzv. věta časová). Ta bývá uvozena některou z časových spojek. V tomto případě se oba děje nechápou jako rovnocenné, děj vedlejší věty časové se prezentuje jen jako okolnost děje věty hlavní, je jakoby odsunut do pozadí, takže oba děje jsou hierarchizovány:

Dne 1. října se císař Maxmilián vracel do Prahy, ale nečekaly ho tu žádné zvláštní pocty. →

Když se císař Maxmilián vracel 1. října do Prahy, nečekaly ho tu žádné zvláštní pocty.

Věta časová obsahuje sloveso nedokonavé a je tu uvozena podřadící spojkou *když*, která je typickým prostředkem pro vyjádření toho, že jde o děje vzájemně současné.

Na právě uvedeném příkladě můžeme demonstrovat i **třetí** způsob vyjadřování časových vztahů:

*Když se císař Maxmilián vracel..., nečekaly ho... →
Při návratu ... nečekaly císaře Maxmiliána...*

Vedlejší časová věta je tu nominalizována a časový vztah signalizován předložkou *při*. Povšimněte si, že kdybychom místo slovesa nedokonavého *vracel* užíli slovesa dokonavého *vrátil*, musili bychom užít předložku *po* (*po návratu*), která vlastně signalizuje, že návrat předcházela tomu, co následovalo po něm. Obdobně, ale pro opačný časový vztah, se užívá předložka *před*.

7.3.3.2 Jak už bylo naznačeno, typickou spojkou pro vyjádření dvou **současných** dějů je spojka *když*, po níž následuje sloveso nedokonavého vidu. Průběh dvou současných dějů můžeme posunout i do budoucnosti, a to pomocí spojky *až*: *Až se budeme zabývat vývojem tohoto jevu, povíme si něco o...* – Leckdy se nespokojujeme s pouhým konstatováním současnosti dvou (popř. i více) dějů a vyjadřujeme i některé momenty s těmito ději spojené, které nám připadají v dané souvislosti jako významné. Uvedeme několik případů:

Chceme-li zdůraznit moment koincidence dvou dějů, můžeme užít obrátů *právě* (*tehdy*) *když* nebo *v okamžiku*, *když*.

Je-li vhodné zvýraznit, že jeden děj probíhal na pozadí děje jiného, máme k dispozici spojovací výrazy *mezitímco* a *zatímco*:

Mezitímco římský vojáci plenili dobyté město, Scipio čekal na návrat svých posílů.

Leckdy zase potřebujeme vyjádřit, že nějaký děj A nenastal dříve, než nastoupil děj B, tedy později, než se očekávalo, a tak užijeme obrátu *teprve* (*až*) *když*:

Teprve až když se počaly objevovat některé výsledky obrovského rozvoje experimentální fyziky, bylo možno tyto jevy přesněji měřit.

Potřebujeme-li naopak říci, že děj A nastal proti očekávání dříve, zvolíme obrát *ještě když*:

Ještě když se předpokládalo, že..., dospěl tento myslitel k myšlence o...

A konečně obratem už když můžeme naznačit, že děj A platil proti očekávání v době platnosti děje B:

Už když toto jednání začínalo, bylo jasné, že jeho průběh bude...

Někdy je zapotřebí uvést, že se dva současné děje pravidelně opakují. K tomu jsou k dispozici výrazy *vždy(cky) // pokaždé když, kdykoli(v)*:

Pokaždé když se takovéto příznaky začínají objevovat, je nutné užít...

Některé další výrazy užívané k vyjádření současných dějů najdete v následujících příkladech:

V době // v čase, kdy se podle římských pověstí potulovali na Palatinu vlci, stálo už po mnoho staletí město Jeruzalém.

Při studiu této problematiky zjistil, že...

Během pokusu se ukázalo, že...

Za panování tohoto císaře došlo k několika významným událostem.

7.3.3.3 Pokud jde o **nesoučasnost** dvou dějů, lze uvést toto: **Předčasnost** děje vyjádřeného větou vedlejší před dějem věty hlavní se vyjadřuje, jak už jsme se zmínili, opět spojkou *když*, avšak ve spojení se slovesem dokonavým. Dalšími spojovacími výrazy jsou *poté, když* nebo *poté, co*, také až (pro předčasnost v budoucnosti):

Poté, co monocyty vstoupily do cévní stěny, jsou diferencovány na makrofágy.

Speciální spojkou (*ihned/okamžitě/už*) *jakmile* se vyjadřuje bezprostřední nastoupení děje B po ději A:

Jakmile se ujal úřadu konzula, předložil návrh zákona o pozemkové reformě.

Jakmile se vzdělání stalo základním předpokladem pro dosažení profesionální pozice, nabyvá stále zřetelněji povahu univerzálního kritéria.

Zdůraznění rychlého nástupu děje lze dosáhnout výrazy (byť poněkud hovorovými) *sotva(že), hned jak, jen co*.

Děj, který předcházel, se často vyjadřuje i nevětně, výrazem jmenným, a to pomocí předložky *po*, jak už jsme se o tom výše zmínili:

Po své porážce se Kartágo poměrně rychle vzpamatovalo.

Po sjednocení země nastala doba jejího rozkvětu.

Po nezdaru prvního experimentu bylo přikročeno...

Tyto buňky mohou po nasycení tuky i po svém zániku uvolnit velké množství oxidovaného cholesterolu.

Některé jiné možnosti:

Za pár let nato se však roztrhl pytel s novými teoriemi a hypotézami.

Od přistání v Barceloně uplynulo mnoho měsíců, než...

Je ovšem též možné užít přímo slovesa *předcházet*:

Stadiu poškození cévní stěny předchází zvýšená expozice chemickým či biologickým patogenům.

Následnost děje vyjádřeného větou vedlejší (což je případ méně častý) lze signalizovat spojovacími výrazy (*dříve/ještě*) *než, (ještě) předtím než*:

Dříve než tato jednání začala, sešel se Bočkaj s tureckým velkým vezírem Mahmedem.

Ještě než přistoupíme k vlastnímu výkladu, musíme předeslat několik vysvětlujících poznámek.

Dvě stě let předtím, než se podle mýtů narodil Romulus, vládl nad Izraelem a Judskem David a Šalamoun.

Nominalizace: Před pokusem je zapotřebí...

7.3.4 VZTAHY CHARAKTERU SOUŘADNÉHO: SLUČOVACÍ (KOPULATIVNÍ), ODPOROVACÍ (ADVERZATIVNÍ), KONFRONTAČNÍ, ALTERNATIVNÍ (DISJUNKTIVNÍ ČI VYLUČOVACÍ)

7.3.4.1 Se vztahem **slučovacím**, tj. v podstatě s prezentováním položek v poměru sounáležitosti, jsme se zčásti setkali v rámci výkladu o vztazích časových a příčinných. Typickým spojovacím výrazem je tu spojka *a*, popřípadě prosté řazení jednotlivých položek za sebou beze spojky, ať už po čárce, středníku nebo po tečce. Např.:

V tomto stadiu se zhorší možnost rozšířit průsvit tepny a zvýší se přilnavost okrajů endotelových buněk. Důsledkem toho je sklon k stažení tepen, k tvorbě destičkové krevní sraženiny a konečně k proniknutí zánětlivých buněk do cévní stěny... Z dalších faktorů pak poškození endotelu působí vyšší hladina homocysteinu, tabákový kouř, nedostatek kyslíku v organismu, cytostatika a ionizující záření. K poškození přispívá rovněž vysoký krevní tlak, turbulentní proudění v tepnách a poruchy vzniklé nadměrným hromaděním organických látek.

Sociální portréty nositelů jednotlivých vzorců statusové stability / mobility jsou obsažné a mají ráz informativní.

Z ostatních případů slučování stojí za upozornění uvádění různých paralelních výpovědí či skutečností (někdy mívá povahu výčtu). Jde o výrazové prostředky důležité pro čtenářovu orientaci: *jednak – jednak, zčásti – zčásti, dílem – dílem, na jedné straně // z jedné strany – na druhé straně // z druhé strany, nejprve – potom – nakonec*. Alespoň jeden příklad:

Jednak lidé podceňují své příjmy, ať z nedostatku evidence, nebo z obav před zneužitím, jednak peněžní příjmy představují jen určitý podíl celkových zdrojů.

Velmi užitečným prostředkem jsou dále spojovací výrazy (*a*) *také, též, rovněž*, kterými platnost nějakého tvrzení rozšiřujeme (někdy proti očekávání) i na další případ. Mohli jste si povšimnout, že často se v uváděných výrazech objevuje – fakultativně – základní slučovací spojka *a* nebo její zesílená varianta *i*, která mívá též význam blízký výrazům typu *rovněž* i sama o sobě:

Z biologických faktorů to může být cytomegaloviróza a snad i některé bakteriální infekce.

Spojka *a* spojuje obě položky jakožto rovnocenné (leďa jen zvolené jejich pořadí může někdy naznačovat odstupňování jejich závažnosti, důležitosti). Naproti tomu spojka *i* naznačuje jisté zdůraznění či stupeň závažnosti. V záporných větách jí odpovídá spojka *ani*:

Dotazovaný nezměnil ani profesi, ani jinou charakteristiku pracovního zařazení.

Užívání spojky *ani* v poslední době v jistých kontextech ustupuje – srov.:

G. Maxwell je velmi obratným experimentátorem a nebojí se užít i // ani riskantnějších postupů.

K vysunutí do popředí, resp. odsunutí do pozadí spojovaných položek slouží výrazy typu *vedle, kromě, mimoto*:

Na počátku onemocnění nalézáme vedle aterosklerózy hypertenzi // Kromě aterosklerózy nalézáme tu i hypertenzi.

Kromě celkových změn životní úrovně domácností jsme se zabývali především její podmíněností...

Česká společnost má určitý hodnotový systém. Kromě toho má obecně sdílenou zkušenost, která...

Mimoto byly v nedávné době objeveny některé jednobuněčné organismy, které...

7.3.4.2 Ve vědeckých textech se často stává, že musíme či chceme konstatovat nesouhlas mezi dvěma výpověďmi nebo fakty A a B. Tento vztah bývá nazýván **odporovací**: nějaká výpověď B je v rozporu s očekáváním plynoucím z výpovědi A. Jde o to, že v textu autor uvedením B (po)opravuje, koriguje ono očekávání spojené s A. Základními spojovacími prostředky jsou tu *ale*, *(a)však*, *nicméně (však)*, *ovšem* (to se dnes šíří v tomto odporovacím významu, i když mnozí uživatelé jazyka s ním stále spojují odstín původního významu samozřejmosti, srov. odd. 9.2.2). Leckdy bývá ve výpovědi A výraz *sice*, který předjímá a signalizuje ono „zklamané očekávání“ vyjádřené v následující výpovědi B:

Sdělení těchto pozorování veřejnosti může sice ovlivnit její postoje, nikoli však změnit celkovou situaci.

Katalytické hypercykly mohou sice neomezeně obohacovat svůj informační obsah, ale nepřipouštějí koexistenci většího počtu hypercyklů.

Tato tabulka byla sice odvozena od profesního postavení, je však spíše charakteristikou stratifikační (slůvko spíše nesoulad poněkud oslabuje).

Onen odporovací vztah bývá leckdy spojen s různými momenty či významy **pragmatického** rázu. Častým případem je významový odstín kompenzace: *Uhelné bohatství je v této pánvi podmíněno několika desítkami sice většinou tenkých slojí, zato (však) vyvinutých na velkých plochách.* S kompenzací je spojen i výraz *ale a(le)spoň*, naznačující moment jisté „útěchy“. Naopak v příkladu *Tyto studie přinesly sice četné cenné výsledky, ale ještě nadějnější jsou trendy posledních let* vyjadřuje výpověď B vyšší stupeň pozitivnosti.

Nečekanou platnost obou výpovědí vyjadřujeme výrazy *ale také, také však, avšak i, ale ani* apod., např.: *Existuje částečná zkřížená reaktivita mezi vajíčky různých druhů, ale také mezi alergeny bílku a peří.* Jindy zase chceme vyjádřit nikoli kompenzaci, nýbrž substituci, nahrazení skutečnosti A skutečností B: *Očekávali jsme, že dojde k ústupu choroby, a(le) místo toho // místo toho však...*

Potřebujeme-li sdělit, že skutečnost A se ukazuje proti všemu očekávání jako nevýznamná, irelevantní vzhledem k B, máme k dispozici výrazy dvojího typu a významového odstínu: *stejně však, ale stejně, i tak však*, respektive *ale // avšak přesto, přitom však*. Např.: *Lze sice očekávat pokračující růst poptávky, i tak však // avšak přesto zůstává obrovské napětí v oblasti stavebních zakázek.*

Pro některé další významové odstíny existují zvláštní výrazové prostředky: *jen(om)že* (omezení očekávaných důsledků), *jen(om)*, *jedině, pouze* (se skutečností uvedenou v A je v rozporu jen položka (položky) uvádějící B). Např.: *Takto zašifrovanou zprávu lze přečíst již jen s tajným klíčem. Jenže ve skutečnosti i takovéto zprávy mohou být, v principu, rozlušťeny.*

A konečně omezení platnosti A poukazem na nutnost platnosti B lze vyjádřit pomocí spojek *ale, (a)však* spolu s modálním slovesem *muset* nebo jeho ekvivalenty: *Žádoucího účinku lze sice tímto způsobem dosáhnout, avšak musí se // je zapotřebí // je nutné zároveň přitom...*

Zvláštní druh odporovacího vztahu představují případy, kdy ve výpovědi A se explicitně popírá platnost nějakého děje, stavu apod., jeho nesplnění, a výpověď B pak uvádí děj/stav jiný, platný jakožto náhrada, substituce za neexistenci A. Pro tento vztah existuje v češtině zvláštní spojovací prostředek, totiž spojka *nýbrž*. Ve spojení *nejen – nýbrž i* uvádí či doplňuje nutnou složku situace:

Vědě se život nejeví jako fyzikálně-chemická anomálie, nýbrž spíše jako skrytá vlastnost přepracované kosmické látky (slůvko spíše daný rozpor oslabuje).

Císař nepronásledoval jen // pronásledoval nejen // autory, nýbrž i jejich známé a příbuzné.

Avšak užívání této spojky v poslední době ustupuje a místo ní nastupuje základní odporovací spojka *ale*:

Ve vědě nestačí jen stimulující iniciativy, ale důležitý je zde soubor předpokladů zahrnutý v pojmu „epistémické kompetence“.

7.3.4.3 K vztahu odporovacímu má blízko vztah **konfrontační**. Jde vlastně o porovnávání dvou odlišných dějů/stavů se zaměřením na jejich rozdílnost, neboli jde o jejich postavení do protikladu či kontrastu.

Konfrontovat můžeme dvě výpovědi tím, že je prostě postavíme vedle sebe, aniž na jejich protiklad výslovně upozorníme nějakým spojovacím výrazem:

Kulturní diferenciacie má bližšie k meritokratickej diferenciaci, diferenciacie materiálne-mocenská má výrazne triední aspekty.

Většinou se však konfrontační vztah signalizuje některým vhodným výrazem (v uvedeném příkladě by to mohl být obrat *naproti tomu*). Následující příklady uvedou nejvýraznější způsoby této signalizace:

Tyto výkony mohou ovlivnit spotřebu kyslíku v kontrahující se svalovině, kdežto vlastní ložisko ovlivněno být nemůže.

Zatímco kritéria pro zjištění totožné denotace jsou podstatně jednodušší, jsou kritéria pro zjištění smyslu mnohem obtížnější.

Byl-li Titus čítankovým vzorem dobrého císaře, jeho nástupce Domitianus stal se naopak vzorem tyрана na trůně.

Jestliže v loňském školním roce bylo na vysoké školy přijato necelých ... tisíc nových posluchačů, nastoupilo jich letos ... tisíc.

V osmdesátých letech převládala rovnost ve spotřebě u převážné části populace. Pro současný stav platí však zjištění opačné, tj. větší diferencovanost.

Na rozdíl od výpočetní tomografie umožňuje pozitronová tomografie sledovat i změny metabolické.

7.3.4.4 Velmi hojně se ve vědeckých textech využívá vztah **alternativní** neboli **disjunktivní**, pro jehož vyjadřování je typická spojka *nebo*. Tento vztah patří, jak známo, k základním vztahům, s nimiž pracuje logika. V té se rozlišuje disjunkce „silná“, vylučovací (jen jedna z alternativ je pravdivá), a „slabá“, nevylučovací (alespoň jedna z alternativ je pravdivá). I když toto rozlišování neztrácí svou platnost ani mimo logiku, přece jen je ve vyjadřování vědeckém i odborném situace poněkud jiná, a to především proto, že se v něm uplatňují některé další momenty, vztahy časové, místní

apod. Tak kupříkladu ve výpovědi *Tímto postupem lze četné vady zcela nebo do značné míry odstranit* jde sice logicky vzato o disjunkci silnou (pro jednotlivé konkrétní případy může platit pouze jedna z obou alternativ), avšak v dané výpovědi jde autorovi o celkové výsledky onoho postupu a v této souhrnné, komplexní charakteristice se obě alternativy nestaví **proti** sobě, nýbrž **vedle** sebe.

Ukazuje se tedy, že se při užívání spojky *nebo* uplatňuje především celková souvislost (kontext) a komunikační záměr autora. A můžeme dodat, že pokud jde o kladení **čárky** před tuto spojku, píšeme ji jenom tehdy, chceme-li či potřebujeme-li postavit obě alternativy proti sobě, vytknout jejich neslučitelnost (inkompatibilitu). (Prototypem takovýcho spojení je Hamletova otázka „Být, či nebýt?“) Ve vědeckém vyjadřování jsou však frekventovanější spíše věty jiné, jako:

Dosud nedovedeme jednoznačně říci, zda jsou tyto procesy vyvolávány rozptylovanými škodlivinami, nebo zda jde o procesy převážně přirozené.

K důkazu takové příčinné souvislosti by byla nutná buď perspektivní epidemiologická studie, nebo důkaz z klinického výzkumu.

Mohlo se tak dít dvěma způsoby: buď rozrůzněním vnitřního prostředí, anebo trvalou agregací (postavení do protikladu je tu zdůrazněno nejen čárkou, ale i doplněním spojky *buď* u první alternativy a užitím výraznější podoby *anebo* u alternativy druhé).

Druhý způsob, prosté kladení dvou (nebo i více) alternativ vedle sebe, je ve vědeckých a odborných textech častější. Např.:

Chirurg dovede též vyměnit poškozené srdeční chlopně a částečně nebo stoprocentně korigovat četné vrozené vady.

Objevuje se v pravidelných nebo (i) nepravidelných intervalech.

Kromě těchto případů typu „někdy tak, jindy onak“ jeví se jako důležité i případy typu „jednou tak, jindy onak, někdy i obojí zároveň“ (které tedy odpovídají disjunkci „slabé“). Např.:

S poruchami sekrece nebo distribuce endorfinů souvisí snad i schizofrenie.

Význam každé nové metody je třeba posuzovat z hlediska přímého nebo nepřímého užítku pro nemocného.

Chce-li autor výslovně upozornit na to, že nevylučuje možnost působení obou faktorů zároveň, může tak učinit pomocí podvojně spojky *a/nebo* (srov. odd. 12.7). Např.:

V případech, kdy jde o text komplikovanější a/nebo závažnější...

Někdy bývá takovéto přesné, jednoznačné explicitní vyjádření dokonce žádoucí. Částečně podobnou platnost může někdy mít též kombinace spojek *nebo i*:

Dochází pak k fyzické nebo i psychické depresi.

Spojka *nebo* se někdy užívá i ve významu oslabeném, a pak ji lze nahradit slučovací spojkou *a*. Bývá tomu tak často ve výčtech:

Vyskytuje se tam například acetyldehyd, dimethyleter, propin nebo akrylnitril.

Hodí se upozornit znovu na to, že v některých případech záleží na autorovi, jak daný vztah chápe, zda chce v daném kontextu prezentovat obě alternativy jako stojící vedle sebe, nebo naopak proti sobě. V následující ukázce je to patrné:

Kardiovaskulární chirurgie tu nahrazuje nebo přemostuje poškozené úseky cév buď biologickými transplantáty, anebo umělými cévními protézami.

To ovšem neznamená úplnou autorskou libovůli. Tak například ve výpovědi *Stoupající nebo setrvalá tendence úmrtnosti je zřejmá jen v pěti zemích* nelze dost dobře chápat ony dvě tendence jinak než „vedle sebe“ (kupř. v příslušné tabulce by byly obě tendence sumarizovány v témž sloupci). Naproti tomu v kontextu výpovědi *Bud' jde o tendenci setrvalou (např. v Irsku), nebo stoupající (např. v Bulharsku)* jde o kontrastování.

Nakonec ještě dvě doplňující poznámky:

První se týká toho, že vedle spojky *nebo/anebo* máme k dispozici též spojku *či* (dříve se jí užívalo hlavně ve vylučovacích otázkách). Obdobnou platnost mají i výrazy *popřípadě/případně* a *eventuálně*. Protože příslušnou alternativu omezují (naznačují například její menší pravděpodobnost, okrajovost apod.), psáváme před nimi čárku. Patří sem též výraz *respektive (resp.)*, užívaný někdy ve smyslu „nebo spíše“, „vlastně“. Nyní se leckdy užívá tohoto výrazu (celkem vhodně podle angličtiny) i v případech typu

Univerzita Karlova a Univerzita Masarykova jsou na prvním, respektive druhém místě co do velikosti. (Vzájemné přiřazení podle pořadí.)

Čárku je vhodné psát též před výrazem *nebo dokonce*, neboť jde o platnost stupňovací.

Druhé naše upozornění říká, že od spojek *nebo*, *či* je třeba odlišovat spojky *neboli*, *čili*. Ty mají funkci zcela jinou: Jestliže autor užije dvou různých pojmenování, popisů nebo výkladů, má možnost spojkami *neboli*, *čili* vyjádřit, že oba tyto názvy ap. mají stejný význam, označují totéž. Tyto spojky mají tedy funkci významově ztotožňující. Např.: *krystalické shluky neboli agregáty, ischemická choroba srdeční čili postižení tepen zásobujících krev srdeční sval*. V takových případech by užití spojky *nebo*, která má funkci alternační, mohlo být přímo zavádějící. Tak třeba formulace *Chalkopyrit nebo kyz měděný patří mezi důležité rudy měďnaté* vlastně říká, že jde o dvě různé rudy. Náležitý (a autorem zamýšlený) věcný obsah však vyžaduje znění *Chalkopyrit neboličili kyz měděný patří...* (Spojky *neboličili* mají tu tedy obdobnou platnost jako obraty *jinak zvaný*, *známý též jako* apod.) – Něco jiného ovšem je výslovné uvádění dvou synonymních (tedy alternativních) názvů pro nějakou věc, která byla už předtím uvedena, identifikována. Kupř. ve větě *Pro tuto rudu se užívá název chalkopyrit nebo kyz měděný* jsou namísto jedině spojky *nebo/či*. V případech jako *Tento přístroj má dva názvy, tlakoměr a barometr* hodí se užití slučovací spojky *a*.

7.4 ■ OPAKOVANÝ VÝSKYT TÉHOŽ PŘEDMĚTU ŘEČI

Jedním z jevů, které přispívají k soudržnosti, koherenci textu, je ta skutečnost, že mnohé předměty (v nejširším smyslu), o nichž je v daném textu

řeč, se objevují, tj. bývají v jeho průběhu zmiňovány či pojmenovávány, několikrát, ba někdy i mnohokrát na různých místech. Mohli bychom říci, že text prostupují a vytvářejí řetězce pojmenování jednoho a téhož předmětu řeči (PŘ). (Někdy se tyto vztahy nazývají koreferenční nebo izotopické.)

Z hlediska autorského je tu třeba mít na zřeteli několik věcí. První zmínění nějakého PŘ neboli jeho „vedení na scénu“ se obvykle uskutečňuje – ve vědeckých textech – jeho základním („terminologickým“ nebo nejběžnějším) názvem. V celém následujícím textu se pak ukazuje jako relevantní ta okolnost, že existuje několik dalších způsobů, jak daný PŘ pojmenovat či obecněji řečeno zmínit. (Zčásti jsme tyto různé způsoby uvedli už v oddíle 7.2.1 o rozvíjení tematické linie.)

Především je to ovšem opakování téhož slovního pojmenování, leckdy v různých gramatických tvarech (např.: *Shakespeare – Shakespeare, černá díra – černou díru, hlavní město České republiky – do hlavního města České republiky, operovat – operace*), dále pak synonymum (*záškrt – difterie/diphtheria, kyselina sírová – H₂SO₄, dramatik – autor dramatu – dramatický spisovatel*) nebo různé synonymní opisy (*Praha – hlavní město České republiky*), popřípadě příležitostně názorné pojmenování metaforické (často uváděné v uvozovkách), např. když se ohon komety nazve jejím závojem.

Časté jsou také případy, kdy je nějaký PŘ pojmenován názvem obecnějším, významově nadřazeným. V tomto případě musí být ovšem tento název opatřen identifikačním zájmenem *tento*:

Prvním českým nositelem Nobelovy ceny byl Jaroslav Heyrovský. Tento náš významný český fyzik obdržel toto prestižní vyznamenání v r. 1959.

Máchův Máj – toto základní dílo české poezie.

Další možností je daný PŘ (už v textu dříve pojmenovaný) znovu nepojmenovávat, nýbrž jen na něj odkázat některým zájmenem (osobním nebo odkazovacím *ten/ta/to* nebo vztažným): *Hipokampová formace je mozková struktura, která hraje důležitou úlohu v paměťových procesech. Poškození hipokampu nebo jeho léčebné odnětí vede k... Navíc si postižený uchovává paměť procedurální. Ta je potřebná pro získávání dovedností.*

A je tu konečně ještě další možnost, totiž pojmenování PŘ vynechat, elidovat. Tato elize je ovšem v češtině běžná v pozici gramatického podmětu v případech, kdy se vyrozumívá ze souvislosti, zčásti též z tvaru přísudkového slovesa. Např.:

Dříve vytvořené paměťové stopy však zůstávají neporušené, protože jsou pravděpodobně uloženy v jiné mozkové struktuře.

Volba toho či onoho způsobu identifikace opakovaného PŘ závisí na různých kontextových okolnostech. Autorům je možno poradit, aby jich užívali způsobem vynalézavým, tak, aby se na jedné straně vyhnuli nežádoucí stereotypnosti (např. stálému opakování základního pojmenování – v tom nám může dobře sloužit užívání zájmen, na což se leckdy zapomíná), na druhé straně aby daný PŘ zmínili vždy takovým způsobem, aby čtenář/posluchač jej mohl snadno a jednoznačně identifikovat.

K nejednoznačné identifikaci PŘ ze strany čtenáře/posluchače dochází zejména v několika typických případech. Jedním z nich je možnost nejednoznačného vztažení zájmena k příslušnému pojmenování. V normálních případech se tento vztah pozná podle tvaru užitého zájmena, neboť ten se shoduje s tvarem podstatného jména, k němuž se vztahuje. Avšak např. ve spojení *chybějící součástky diagnostických přístrojů, které...* není jasné, zda se zájmenný tvar *keré* vztahuje k substantivu *součástky*, nebo *přístrojů*. Poněkud ošidné bývá též užívání odkazovací zájmenné dvojice *tento – onen* v případech jako *O rozvoji astronomie se tehdy zasloužili dva badatelé, Johannes Kepler a Galileo Galilei. Tento tím, že..., onen zase svými pokusy*. Pravidlo sice říká, že *tento* se vztahuje k bližšímu (tj. druhému v pořadí), *onen* ke vzdálenějšímu (prvně jmenovanému), avšak leckdy tu přicházíme jako čtenáři i jako autoři do rozpaků, a proto lze doporučit užívat méně knižního a přitom jednoznačného způsobu s číslovkami řadovými, tedy: *První z nich..., zatímco druhý...*

Důležité je ovšem nejen zřetelně uvést daný PŘ do textu, ale i jasně signalizovat změnu PŘ, přechod k jinému.

Vedle této identity PŘ ve vlastním smyslu, tj. identity totální, koherenci textu napomáhá také – byť méně výrazně – identita částečná, tj. případy, kdy jeden předmět řeči je pojmově zahrnut v jiném. Např.: *Tímto problémem se zabývali mnozí badatelé. Někteří z nich // jeden z nich...*

7.5 ■ JAK VÝKLAD USPOŘÁDAT A JAK PŘI NĚM POSTUPOVAT VZTAHY (FUNKCE) KOMPOZIČNÍ

7.5.1 O KOMPOZICI OBECNĚ

Kompozicí rozumíme uspořádání (a uspořádávání) či organizování jednotlivých složek textu podle určitého plánu (zčásti vypracovaného předem, zčásti dotvářeného a přetvářeného v průběhu produkce textu). Stará latinská rada spisovatelům říká: „Rem tene, verba sequentur“ neboli „Věci se dobře chop, slova už sama přijdou“. Je to pokyn nepochybně užitečný, pokud máme na mysli to, že autor jakéhokoli textu by měl především dobře znát a promyslet to, o čem chce čtenáře/posluchače informovat, co jim chce sdělit.

Relevantní však není jen otázka „Co?“, nýbrž také „Jak?“. A odpověď na tuto otázku se nedostaví sama od sebe, nýbrž autor ji musí důkladně promyslet, musí si předem vypracovat, přinejmenším v hrubých rysech, jak bude svůj výklad, své sdělení koncipovat neboli jak bude při produkování textu postupovat.

Měl by si rozvrhnout celkový plán textu, jeho myšlenkový, věcný obsah vhodně rozčlenit a jednotlivé části zkombinovat, zorganizovat tak, aby vznikl přehledně a logicky uspořádaný, smysluplný celek, který by čtenář/posluchač mohl bez větších potíží sledovat a jeho obsah a smysl adekvátně pochopit. Tato kompoziční výstavba textu není od onoho „věci se dobře chop“ nějak odtržena, nýbrž naopak obě složky, oba druhy psychických procesů (myšlenkového zpracování) se prostupují, jsou do jisté míry na sobě vzájemně závislé.

Na jedné straně platí, že „o ničem nemůžeme vykládat přiléhavě a jasně, co dobře neznáme“ (V. Mathesius 1942, 39), zároveň však na druhé straně z celého množství poznatků, které autor o věci nashromáždil, musí provést jistý **výběr**, při němž se nepochybně řídí ohledem na svůj sdělný záměr, na čtenáře nebo posluchače, a tedy i na kompoziční uspořádání svého projevu. Samozřejmě, zejména zkušenější autoři si mnohé z naznačených myšlenkových procesů ani neuvědomují, provádějí je rutinně, automaticky. Avšak méně zběhlí autoři a stejně tak i zkušenější autoři v případech, kdy jde o věcný obsah komplikovanější a/nebo text závažnější, rozsáhlejší ap., nemohou si hlubší a podrobnější promyšlení kompoziční výstavby odpustit. Do jaké míry si svůj kompoziční plán písemně

fixují, anebo do jaké míry se spolehnou na svou paměť nebo pohotovou invenci, je už záležitostí individuální. V každém případě se však promyšlená kompozice na textu pozná a vyplatí se.

7.5.2 KOMPOZIČNÍ FUNKCE NA RŮZNÝCH ÚROVNÍCH TEXTU

Kompoziční výstavba textu se projevuje na různých jeho úrovních. Na nejvyšší, nejobecnější úrovni jde o víceméně stabilní členění textu na části typu **úvod – teoretické pozadí, procedury, zkoumaný materiál – analýza dat – diskuse, závěr**. (Viz podrobný výklad o nich v kap. 6.) V rámci těchto „makrofunkcí“ nalézáme pak řadu kompozičních funkcí o něco nižší úrovně, z nichž některé se mohou objevit i několikrát, na různých místech textu. Jde například o takovéto funkce: stanovení cíle práce, vysvětlení a zdůvodnění zvoleného přístupu, definování dané problémové oblasti, užší vymezení řešeného problému, odkazy na dosavadní práce v dané oblasti, kritické zhodnocení těchto prací atp. Tyto funkce mohou být spojeny s delšími nebo kratšími úseky textu, s odstavcem nebo několika odstavci apod.

My se však v tomto oddíle budeme zabývat kompozičními funkcemi na nejnižší úrovni („mikrofunkcemi“), které autor připisuje jednotlivým výpovědím, popřípadě nějakému jejich kratšímu sledu ve vztahu k ostatním částem textu nebo textu jako celku. To vše ovšem v rámci kompozičních celků/funkcí vyšších. Nemůžeme zde pochopitelně podat jejich úplný výčet, omezíme se jen na ty, které se podle naší zkušenosti jeví jako nejtypičtější, nejdůležitější a nejfrekventovanější. Jejich vymezení je pochopitelně poněkud vágní, což je dáno jak povahou věci samé, tak i skutečností, že tato oblast nebyla dosud teoreticky důkladněji zpracována. (Rozkolísaná je ostatně i terminologie, a to jak na úrovni obecné – vedle termínu funkce „kompoziční“ objevují se termíny „rétorické“, „obsahové“ aj. –, tak pokud jde o funkce jednotlivé.)

Podáme nyní nutně neúplný a doplnitelný výčet jednotlivých kompozičních funkcí (mohli bychom je chápat i jako úkony, které autor provádí při vytváření, konstruování textu) a budeme jej nakonec ilustrovat množinou víceméně náhodně vybraných příkladů, které také ukážou některé typické výrazové způsoby a jazykové prostředky, kterých se k tomuto cíli užívá.

7.5.3 TYPY KOMPOZIČNÍCH FUNKCÍ

Jak bude podrobněji vyloženo v kap. 9, pojednávající o funkcích komunikačních, je základní, obecnou funkcí vědeckých a odborných textů

× funkce prostě sdělovací a formulační. Při konstruování textu se ovšem tato komunikační funkce různě specifikuje a modifikuje, a hlavně se transformuje na různé funkce kompoziční. Tak např. nějakou svou výpověď může autor užít při komponování textu jako tezi, respektive antitezi, jako argument v polemice nebo diskusi, jako hypotézu (a pokusit se podat její verifikaci či falzifikaci), anebo ji prezentovat jen jako domněnku.

Existuje ovšem důležitý rozdíl mezi prezentací poznatků, badatelských výsledků a názorů autora samého, a poznatky a názory jiného badatele (jiných badatelů), o nichž autor referuje, odvolává se na ně atp. (Leckdy jde i o celkový vývoj a dosavadní stav bádání na daném úseku, který autor popisuje a shrnuje.) Důležité při tom je, aby autor tyto dvě oblasti ve svém textu vždy zřetelně odlišil, aby čtenář/posluchač pokaždé jasně poznal, kde končí prezentování cizího zjištění nebo mínění, a kde už jde o poznatky nebo názory autora samého. Bohužel se to někdy ke škodě věci nepozná.

Zcela neutrální, nspecifickou kompoziční funkcí je podání prosté **věcné informace**, tvořící podklad či „prostředí“ vlastního výkladu. Příklady:

V běžné řeči užíváme termín „znak“ ve velice širokém smyslu a v souvislosti s rozmanitými funkcemi. Tak můžeme slyšet, že dým je znakem ohně, určitá barva nebo zvíře znakem jisté politické strany, kývnutí znakem souhlasu atd. (Druhá výpověď má zároveň funkci bližšího vysvětlení pomocí příkladů.)

Na obr. 4 je uvedeno blokové schéma elektronického traktu pro detektor tepelných neutronů.

Mezi obligátní funkce patří uvozování tématu a podávání definic. Nejprve příklady na **uvození tématu**:

Vyšetřování poruch v kysličíkové vrstvě tranzistorů MOS tvoří další komplex otázek, který jsem řešil v rámci této práce.

Přestože o biosyntéze a struktuře glykoproteinů hodně víme, základní otázka, jak glykosylace přispívá k jejich struktuře a funkci, zůstává nezodpovězena.

Pokusme se teď odpovědět na otázku, proč...

V tomto článku posoudíme jeden z přístupů k...

Hlavní problém spočívá v tom, co si vlastně pod názvem „rizikový faktor“ chceme a můžeme představovat.

Ani uvedené zúžení problematiky neřeší však otázku, která je s mezigenerační mobilitou spojena, tj. otázku vymezení generací. (Výraz uvozený zkratkou tj. má navíc funkci vysvětlovací.)

Nyní následují příklady různých podob **definic**:

Demence je syndrom, který Světová zdravotnická organizace definuje jako získanou celkovou poruchu vyšších duševních funkcí bdělého pacienta.

Mikropnutím je třeba rozumět zbytkové napětí v různých krystalcích různě velké, avšak ve všech částech téhož krystalu stejné.

Mluvíme-li o sociální dynamice, máme tím na mysli změny sociálních pozic jednotlivců nebo malých skupin v sociální struktuře, tedy přechody sociálních jednotek z jedné skupiny nebo kategorie do druhé. (Tato definice obsahuje i bližší vysvětlení.)

Lomová dynamika popisuje pohyb rychlé trhliny v tělese.

Vlastní, specifické jádro vědeckého a odborného textu představují **autorova tvrzení** týkající se jistých faktů nebo idejí, k nimž autor dospěl při své badatelské činnosti. Autor se pochopitelně snaží jejich proklamovanou pravdivost, správnost, oprávněnost atp. prokázat, dokázat a doložit a často k nim připojuje vysvětlení nebo zdůvodnění, popřípadě je podle okolností obhajuje (např. v polemice). Jak ukážou následující příklady, autoři formulují svá tvrzení leckdy s různou mírou jistoty, pravděpodobnosti či přesvědčenosti (srov. odd. 9.2.2 a 9.2.3):

Proto – na rozdíl od dřívějších úvah Eigena a jeho spolupracovníků – jsme vypracovali model, kde obě inovace jsou shrnuty v jediné molekule RNA.

Rozbor empirických údajů prokázal, že určité generační přechody v poválečném vývoji české společnosti existují, i když nejsou tak výrazného charakteru, jak by bylo možno očekávat. Možná je to tím, že datové soubory z let 1984 a 1993 vypovídají především o průměru populace.

Necháme-li stranou vliv statusu rodiny a nebudeme-li brát v úvahu vliv vzdělání, lze považovat za faktory, které rovněž významně ovlivňují sociální stratifikaci, zejména tyto...

Domníváme se proto, že námi odvozené modely jsou pro popis kinetiky sorpce vhodné a použitelné a že je lze alespoň orientačně považovat za verifikované.

Je pravděpodobné, že se uplatnily oba způsoby. V každém případě se tím život dostal na vyšší úroveň.

Konečnou odpověď na tuto otázku dosud neznáme.

Příklady na **kritický přístup** k cizím výsledkům nebo názorům:

Poznání rizikových faktorů vzbudilo před lety veliký optimismus, který je ovšem třeba postupně verifikovat (a někdy i vyvracet) v laboratorním a klinickém výzkumu.

Stejně nepřijatelné je ostré rozhraničení technických oborů a humanitních oborů.

Avšak tyto úvahy jsou nedokonalé a nedostatečné a nepostihují podstatu věci. Při šíření trhliny totiž vzniká rozkmitání celého pole dynamické napjatosti... (Kritika je zároveň zdůvodňována.)

Vyjadřování **pochybností a nejistot**:

Ačkoli se současná biochemická hypotéza procesu učení zdá být řadou experimentů potvrzena u savců, nemohla by asi zcela stejně fungovat u studenokrevných živočichů.

Sporné však je, zda pro tuto participaci lze nalézt jediné schéma.

Proto je otázka, do jaké míry lze využít experimentálně výskyt hodnot W_C na absolutní hodnocení pevnosti těles s ostrými vruby.

Dlouho se soudilo, že pacemaker je synchronizován sociálními faktory. Až s objevem A. Levyho se počalo uvažovat, že...

V některých oborech bývá poměrně časté prosté prezentování různých **pozorování**, zjišťovaných poznatků apod.:

U těchto materiálů bylo pozorováno, že měření zbytkové mřížkové deformace nevedlo ke stejným hodnotám...

Zkoušky ukazují, že takové hodnocení dává příliš nepříznivé závěry. To proto, že... (Zároveň se podává vysvětlení.)

Významnou složku kompoziční výstavby odborných textů představují **diskusní rozbor**y nějakého jevu nebo situace:

Existují některé náznaky, že gravitace by mohla velmi pomalu klesat s časem. Chyby nejpřesnějších měření jsou však tak velké, že na empirické úrovni můžeme mluvit jen o zcela nepotvrzené hypotéze, jejíž potvrzení nebo vyvrácení vyžaduje řadu přesnějších měření. Jasně není ani na teoretické úrovni. Podle obecné teorie relativity by gravitace neměla ubývat s časem. Podle alternativní Brausovy-Dickovy teorie se však změny gravitace připouštějí. Poněvadž „svět“ se dnes přiklání (a má pro to dobré důvody) k teorii relativity, řekneme i my: Gravitace se nejspíše s časem nemění, ale co kdyby...

Autoři leckdy hovoří o **předpokladech**, a to ve dvojím kontextu: buď jim jde o nějakou skutečnost nebo ideu, z níž ve svém bádání nebo uvažování vycházejí, anebo o to, o čem se domnívají, že nastane, co očekávají:

Předpokládám, že relativizace v uvedeném smyslu zahrnuje...

Je možné předpokládat, že i v nově utvářených podnikatelských skupinách postupně dojde k autoprodukčním tendencím.

Vychází se z předpokladu, že integrální měřítko turbulentních vírů je konstantní v celém průřezu proudu.

Dále je možno předpokládat, že je v krystalech přítomen kyslík.

Pak lze očekávat, že napětí, které naměříme rentgenograficky na povrchu vzorku, bude souhlasit s hodnotou napětí vypočtenou z průhybu a parametrů použitého uspořádání.

Důležitou kompoziční funkcí v textech našeho typu je ovšem **vysvětlování**. Může být založeno na nějakém vztahu povahy kauzální, anebo na logické úvaze, a může být zcela stručné, nebo i dosti obsáhlé. (Vysvětlivky v trochu jiném smyslu představují explikace některých termínů či pojmů, často v záorce za slovem, a vysvětlivky typu komentáře.) Na několik případů vysvětlování jsme upozornili už v příkladech, které jsme uvedli výše. Nyní připojíme několik dalších (povšimněte si různých formálních způsobů uvozování vysvětlujících formulací):

Jaderná energetika má proti energetice na bázi fosilních paliv některé nesporné výhody, nepřispívá totiž k chemickému znečišťování.

Tato nevýhoda byla do jisté míry kompenzována mnohostí těchto sekvencí: v souboru velkého počtu nahodilých sekvencí se pravděpodobně našly vždy některé molekuly schopné vázat koenzymy a tím udržovat dostatečnou intenzitu metabolických přeměn.

Společným jmenovatelem těchto procesů je multifaktorálnost – na jejich vzniku a rozvoji se podílí řada různých endogenních i exogenních faktorů.

Vznik zbytkových napětí vyvolaných v heterogenních látkách deformací je možno kvalitativně vysvětlit pomocí modelových schémat...

Rozdíl mezi systémem s nevratnou a vratnou reakcí spočívá v tom, že v případě vratné reakce se na mezifázovém rozhraní ustaví koncentrace c/AS , která je větší než nula.

Vazodilatační látky, to jest látky se schopností rozšiřovat cévy.

Z hlediska logické výstavby textu jeví se jako důležité **vyvozování závěrů** (konkluze):

Úkol pracovníků ve výzkumu je tedy, jak vyplývá z našeho výkladu, dvojitý.

Z uvedeného výkladu plyne, že nová mechanika nahradila klasickou mechaniku v případě, že...

To znamená, že bychom měli preferovat ty procedury, které...

Odtud je vidět, že případná změna gravitační konstanty leží hluboko pod hranicí chyb měření.

Ukazuje se tudíž, že...

Uvedené skutečnosti ukazují // naznačují // dokládají // dokumentují // svědčí o tom, že... // vypovídají o tom, že...

Z dalších kompozičních funkcí hodí se uvést zejména:

specifikaci, atribuci (připsání vlastnosti předmětu řeči) a **partikularizaci** (rozčlenění nějakého celku či komplexu na jeho složky) a rovněž **generalizaci**. V následujících dvou odstavcích z jednoho článku můžete najít první tři:

Polovodiče jako zvláštní skupina pevných látek jsou stále velmi aktuální jak z hlediska využívání jejich technických možností, tak z hlediska poznávání stavby hmoty. Nejdůležitějším ze všech polovodičových materiálů se jeví křemík, který jako elementární polovodič se vyznačuje řadou optimálních vlastností umožňujících realizaci různých součástek a který ve formě monolitických integrovaných obvodů staví elektroniku na nový, širší základ.

Nejdůležitější vlastností je na jedné straně možnost trvalé změny elektrické vodivosti a jiných parametrů, a na druhé straně možnost reverzibilní změny fyzikálních vlastností externími činiteli, jako je elektrické a magnetické pole, teplo, tlak, světlo a záření všeho druhu.

Partikularizaci s následnou exemplifikací (která mívá k partikularizaci blízko) nacházíme v úryvku z jednoho už dříve uvedeného odstavce:

Stárne celý organismus, jeho funkce fyziologické i psychologické. Stárne zrak i sluch, výměna se zpomaluje, paměť hůře pracuje, zmenšuje se celková adaptační schopnost atd.

Jako příklad na generalizaci lze uvést třeba tuto výpověď:

Pro zpracování výsledků zkoušek vzorků tohoto materiálu obecně platí, že jde o největší problém mechaniky deformovatelných těles.

Zmíněná **exemplifikace** (uvádění příkladů) je velmi frekventovanou kompoziční funkcí. Mnoho společného s ní má pak uvádění **výčtů** (též seznamů apod.) a s tím i **klasifikace**:

Příkladem může být třeba těžba uhlí.

Např. u erytrocytů sahá glykokalyx do vzdálenosti 10 nm.

Na druhém obrázku je ilustrován efekt tohoto procesu.

Názornou ilustrací změn v životní úrovni domácností je jejich rozložení podle souhrnného statusu. Viz graf 1.

ArcCAD představuje užitečný nástroj pro projektování inženýrských i komunikačních sítí, územní plánování, analýzu životního prostředí, výběr lokalit, evidenci nemovitostí, tvorbu cenových map, řešení úloh dopravního inženýrství, správu městských infrastruktur a občanské vybavenosti, návrhy ochranných opat-

ření a mnohé další úlohy pracující s daty, která se týkají objektů reálného světa.

Jako příklady užití této sondy je možno uvést

- 1. monitorování toku pomalých neutronů,*
- 2. měření prostorového rozložení tepelných a pomalých neutronů,*
- 3. mapování svazků pomalých neutronů,*
- 4. využití k analytickým metodám založeným na moderování neutronů,*
- 5. použití ve spektrometrii rychlých neutronů využívajících Bonnerových sfér.*

V dnešní době dělíme veškeré organismy do tří skupin: eukarionta, eubakterie a archebakterie.

Jednotlivé patogenní faktory lze shrnout do tří skupin:

- faktory všeobecné...*
- faktory volitelné...*
- skutečně alarmující faktory.*

Z tohoto hlediska je člověk

- tvorem racionálním...*
- tvorem společenským...*
- tvorem, který je charakterizován jistými standardy nebo typy chování*
- bytostí vytvářející artefakty.*

Musíme se vrátit k možnostem prevence. Proč?

- Protože přes veškerý pokrok...*
- Protože rozsah a závažnost...*
- Protože to jsou postupy velice náročné.*

Odborní autoři rovněž poměrně často **srovnávají** a všímají si též případných korelací (souvztažností, souhlasných nebo nesouhlasných):

Podobně jako u soustavy Cu-Fe vyvolávají posun difrakčních linií i termická napětí v slinutém karbidu W_C-Co .

Výchozí předpoklady a postup odvození jsou v podstatě shodné s těmi, které byly použity pro systém nevratné reakce.

Čím větší je rozměr, tím větší lze očekávat defekty a nehomogenity.

Specifickým úkonem, byť spíše okrajovým, je korekce či **rektifikace** (oprava nebo poopravení). Může se týkat vlastního autorova výroku, nebo výroku někoho jiného a může jít buď o záležitost spíše formulační nebo čistě formální (poopravení drobné chyby nebo nepřesnosti), anebo o nepřesnost nebo chybu rázu věcného („vedení na pravou míru“).

Mezi kompoziční funkce, které prostupují prakticky celý text, patří **hodnocení**. Najdete je v mnoha příkladech uvedených v tomto oddíle a můžeme snadno připojit další:

Je-li velice obtížné, ne-li nemožné ostře vymezit hranice humanitních věd od..., je stejně obtížné zcela zřetelně vymezit vnitřní strukturu těchto věd.

Pro méně náročné výpočty se vystačí s klasickými řešeními, např. Tollmienovým, která jsou založena na algebraických modelech turbulence. Je však o nich již dlouho známo, že mají závažné nedostatky způsobené právě nedokonalostí algebraických modelů. V předkládané práci je odvozeno nové řešení využívající dokonalejší model turbulence založený na transportní rovnici pro kinetickou energii fluktuací.

Za nejdůležitější lze pokládat následující kritéria.

Neméně závažná je však další skutečnost.

Výsledky nejsou nijak přesvědčivé.

Výsledek vypadá velmi nadějně.

Nedostatkem tohoto typu detektoru neutronů může být radiacní poškozování křemíkového detektoru rychlými neutrony.

Hodnocení bývá často součástí různých **shrnutí**, ať už na konci článku, nebo některého oddílu. (Též krátká shrnutí v průběhu výkladu mohou být leckdy užitečná.)

Proto dnes Kaluzovu-Kleinovu teorii nemůžeme zavrhnout. Současně na rozvoj fyziky v tomto směru působí připravenost matematického jazyka. Je pravděpodobné, že potřeba hlubšího pohledu na interakce v prostoročase přinese potřebu ještě dokonalejšího matematického aparátu. Zda to bude ještě širší využití teorie grup, topologie nebo některá z dalších možností, ukáže až budoucnost.

Nakonec uvedeme tři typy závěrečných shrnutí. První z nich je čistě věcné a shrnuje výsledky jedné z kapitol knihy, druhé je doplněno pracovním výhledem, třetí pak představuje závěr obsáhlejší monografie, přináší hodnocení a výhled a je nesené osobním tónem:

Můžeme shrnout: Rozdíly mezi texty M a P se ve zkoumaném období příliš silně neprojevovaly. Také diference v jazykové stránce textů společenskovedních a přírodovědných nejsou podstatnějšího rázu, i když repertoár syntaktických prostředků byl ve společenskovedních oborech pestřejší. Excerptované texty byly otištěny během třiceti let. Lze konstatovat, že časový aspekt se v jejich charakteru neprojevil.

Závěrem lze konstatovat, že byla prokázána možnost studia a ověřování funkce kombinovaných struktur pomocí hybridního zapojení v obr. 5. Jelikož nebylo možno vyčerpání odpovědi na všechny předložené otázky, předpokládáme v budoucnu další rozpracování uvedené tematiky.

Celkový smysl předkládané knihy spočívá v tom, že jsme chtěli čelit dezintegraci, která je podle našeho soudu pro pochopení evropské kultury a vzdělanosti neškodlivější. Je to opomíjení některých teritorií, autorů, názorových proudů a prací, které se mohou jevit jako okrajové jen z velmi omezeného pohledu. Skutečnost, že umění formulovat a interpretovat myšlenky, k nimž lidský duch dospěl, se učilo téměř stejně na univerzitě v Salamance jako v Ky-

jevě, v Bologni jako v Praze, v Oxfordu jako v Coimbře, je pro evropské kulturní dějiny hodnotou natolik významnou, že bychom ji neměli ztrácet ze zřetele. Především tady nacházíme na prahu nového tisíciletí důvod, pro který se budeme k rétorice vracet.

8 OD VÝPOVĚDI K ODSTAVCI A KE KAPITOLE

ČLENĚNÍ TEXTU NA ODSTAVCE A VYŠŠÍ CELKY

„Výklad ... větších rozměrů netvoří celek jednotný, nýbrž člení se v menší části, v odstavce, popřípadě v kapitoly a odstavce. I každá kapitola a každý odstavec jsou celky pro sebe, třebaže vřaděné do širší souvislosti, a pravidla, která řídí jejich výstavbu, jsou podobná pravidlům určujícím výstavbu celku.“

(MATHESIUS 1942, 97)

I jen letmý pohled na jakýkoli text ukazuje, že po stránce grafické nepředstavuje text homogenní, kompaktní, nepřerušovaný útvar, nýbrž že je rozdělen či rozčleněn (segmentován) na jednotlivé části (oddíly, celky) pomocí různých grafických technik. Bylo by ovšem naivní předpokládat, že toto členění (označované též jako segmentace lineární nebo horizontální) je náhodné nebo libovolné. Ono samozřejmě operuje na obsahové rovině textu a jednotlivé oddíly představují nejen útvary grafické, formální, nýbrž i celky obsahové. Řečeno přesněji a určitěji, grafická segmentace textu reflektuje jeho tematickou organizaci a do jisté míry i kompoziční výstavbu.

Čím je nějaký text delší a obsahově složitější, tím je ovšem jeho segmentace bohatší. Zcela jednoduchý a relativně krátký text se člení zpravidla jen na odstavce (segmentace jednostupňová), kdežto texty delší a/nebo složitější mívají členění vícestupňové. Např.: celek – díly – kapitoly – oddíly kapitol (podkapitoly) – odstavcové skupiny – odstavce.

Čím je daný oddíl textu hierarchicky výše postaven, tím je ovšem obsahově a tematicky samostatnější (kupříkladu kapitola je rozhodně samostatnější než odstavec). Je nejen volněji spjat s útvary na téže úrovni, ale

jeho téma bývá též širší, obecnější: jde o „hypertéma“, a témata oddílů jemu podřízených („hypotémata“) bývají z něho odvozena, vyplývají z něho, jsou jeho specifikací či konkretizací.

8.1 ■ OBECNÁ CHARAKTERISTIKA ODSTAVCE

Nejnižší jednotkou textu jsou, jak víme, jednotlivé výpovědi. Pro ně si jazyk vytvořil jisté gramatické formy, zvané, jak známo, věty (ať už věty jednoduché, nebo věty složené neboli souvětí). Nejblíže vyšší, nadvýpovědní jednotkou či celkem (z hlediska analytického oddílem) textu je **odstavec**. Z hlediska syntetického jde o seskupení několika výpovědí spjatých společným tématem, popřípadě též společnou kompoziční funkcí. (V krajním případě může fungovat v platnosti odstavce i jen jediná výpověď.) Pro odstavec jako celek už nemá jazyk k dispozici žádnou gramatickou formu, je to útvar jen grafický a obsahový. Po stránce grafické je odstavec vyznačen tím, že začíná na nové řádce, zpravidla dále od kraje (odtud název „odstavec“ – je odstaven od kraje) a většinou nekončí až na samém konci řádky.

Odstavec představuje základní a v jistém smyslu centrální útvar segmentace i obsahové výstavby textu, a proto je zapotřebí věnovat mu náležitou pozornost nejen v našem výkladu, ale též, a to hlavně, při promýšlení a psaní textu.

8.2 ■ PRINCIPY ČLENĚNÍ TEXTU NA ODSTAVCE

Někteří autoři pokládají členění textu na odstavce za záležitost spíše vnější, grafickou, nevěnují mu při psaní valnou pozornost a přenechávají je redakci nebo dokonce tiskárně. Leckdy bývá tento postoj východiskem z nouze, projevem bezradnosti nad tím, podle jakých pravidel se vlastně „dělají odstavce“.

Způsob členění na odstavce závisí na mnoha činitelích objektivních i subjektivních (povaha tématu a druh jazykového projevu, autorský zájem i osobní sklony autora) a těžko je lze postihnout nějakým jednoduchým všeobecným pravidlem.

Z hlediska čtenáře je členění textu na odstavce potřebné proto, aby

mohl bez velké námahy a nejistoty sledovat „myšlenkový postup“ (především rozvíjení tématu). V tomto směru odstavce vydatně napomáhají jasností a hlavně přehledností výkladu. Každé členění představuje vlastně jistý rytmus – v našem případě rytmus myšlenkový – usnadňující sledování postupně se vyvíjející řady.

Z hlediska autora toto členění nutně vyžaduje jistou myšlenkovou práci, kázeň a schopnost dávat myšlenkám potřebný a vhodný tvar. Ne marně nadepsal V. Mathesius jednu z kapitol svého skvělého pojednání *Řeč a sloh* (1942) slovy „Umění psát odstavce“. Vhodné členění na odstavce je tedy svědectvím myšlenkového úsilí autora a jeho stylizačních schopností. Ovšem umění v pravém smyslu to není, je to spíše dovednost – a té se lze naučit.

Zpravidla se radívá nedělat odstavce ani příliš krátké, drobné (rozdrubuje se tím tematická linie výkladu, příliš se zdůrazňují jednotlivé výpovědi), ani příliš dlouhé. Vznikají pak rozsáhlé myšlenkové komplexy, kterých se čtenář musí zmocňovat „jedním dechem“. Jsou to pro něj příliš velká sousta, chybějí orientační body, které by mu usnadňovaly sledovat rozvíjení a uspořádání tematické linie. (Pokud jde o situaci u nás, zdá se, že mnozí autoři mají tendenci tvořit odstavce příliš rozsáhlé, zejména ve vědách humanitních.) Bohužel vymezení „příliš dlouhý“ a „příliš krátký“ je dosti neurčitě a relativní, a tak nás tato dobře míněná rada nechává často na holičkách. Důležitější je pochopit vlastní obecný princip členění na odstavce a podle něho se pak řídit v konkrétních situacích. Musíme mít ovšem na paměti, že v této oblasti nelze stanovit více méně striktní pravidla (jak je to možné např. v pravopise a v mluvnici), že zde jde většinou spíše o rozdíly stupňovité (členění A je lepší než členění B a méně vhodné než členění C), nikoli o protiklad správně – nesprávně.

Každý autor, redaktor či učitel ví, že segmentace textu na odstavce je úkol, který nemá zcela jednoznačné řešení. Předložíme-li nějaké skupině pokusných osob kratší text v podobě, v níž bylo původní rozčlenění do odstavců zrušeno, a požádáme-li je, aby jej rozčlenili do vhodných odstavců, budou výsledná řešení nejednotná. To svědčí o tom, že text nabízí několik alternativních přijatelných řešení. Obecně by bylo možno říci, že v textu jsou jednak místa (tj. předěly mezi dvěma sousedními výpověďmi), která se k utvoření odstavcového předělu nabízejí, ale nevynucují jej (jsou po této stránce „neutrální“), dále pak místa, která takovýto předěl nutně vyžadují, a konečně taková místa, na nichž by se utvoření odstavcového předělu jevilo jako nevhodné,

ba nepřijatelné (odtrhávalo by od sebe to, co k sobě nepochybně těsně patří).

Jakou konkrétní, praktickou radu dát tedy autorům? Jedna praktická americká příručka říká velmi jednoduše – ale bohužel značně zjednodušeně –, že dělení na odstavce slouží k tomu, aby se odlišila jedna hlavní myšlenka od jiné hlavní myšlenky. Mnohem promyšleněji a výstižněji se na věc dívá lingvista R. de Beaugrande (1980, 94). Ten soudí, že máme sklon klást hranici mezi odstavci v místech, kde je jistý přechod (nebo i předěl) ve sdělovaném myšlenkovém obsahu. Jinak řečeno, s novým odstavcem čtenář očekává nějaký zřetelný posun funkční povahy: nové téma, jisté vyvrcholení nebo obrat, nové stadium nějakého procesu, přesun centra pozornosti, změnu perspektivy, zdůraznění či vyčlenění apod. (srov. Lindebergová 1991). Takovéto momenty jsou tedy směrodatné pro autory textů.

8.3 ■ TEMATICKÁ VÝSTAVBA ODSTAVCE

Z té skutečnosti, že odstavec tvoří celek a zároveň je složkou nějakého celku vyššího, nadřazeného, plyne, že odstavec má vnitřní soudržnost a své hranice (začátek a konec), které ho od ostatního textu oddělují, ale zároveň s ním spojují.

Soudržnost odstavce je dána jeho základním tématem, které bývá na jeho počátku nějak uvedeno, formulováno (jde o tzv. „topic sentence“) a projevuje se tak či onak v jednotlivých výpovědích, z nichž se odstavec skládá. V. Mathesius, který se u nás první podrobněji zabýval tematickou výstavbou odstavce, rozlišil tři základní typy této výstavby: Téma odstavce je buď **stálé** čili **stabilní**, nebo **se rozvíjí** (tj. postupně nabývají platnosti jeho různé stránky nebo se rozpadne v několik témat vedlejších), anebo **se vyvíjí** (tj. vnitřní logikou se proměňuje v téma nové).

Uvedeme nejprve příklad členění na odstavce jednoho oddílu delšího odborného výkladu. Tento oddíl má název *Metabolismus*.

Buněčný metabolismus zahrnuje procesy získávání energie i procesy, při nichž se za spotřeby energie syntetizují organické látky.

Pro syntetické procesy je klíčový zejména zdroj uhlíku, neboť základem organických molekul je vždy uhlíkový řetězec. Podle zdroje uhlíku dělíme organismy na litotrofní, které získávají

uhlík z CO₂, a organotrofní, které získávají uhlík z organických sloučenin. Kromě toho se organismy často značně liší ve svých schopnostech využívat různé zdroje ostatních biogenních prvků.

Podle způsobů získávání energie dělíme organismy na fototrofní, které dovedou převádět energii slunečního záření na energii chemických vazeb, a chemotrofní, které energii získávají oxidací organických či anorganických látek.

Při oxidaci je elektron postupně předáván z molekuly na molekulu, přičemž se uvolňuje využitelná energie, která je tím větší, čím větší je energetický rozdíl mezi molekulou donoru (primárního zdroje elektronu) a akceptoru (konečného příjemce). Donorem a akceptorem elektronu mohou být různé organické či anorganické molekuly. Při oxidaci se molekuly donoru i akceptoru pochopitelně mění: donor odevzdáním elektronu, akceptor jeho přijetím. Vzniklé produkty buňka buď využívá v dalších procesech, ukládá v cytoplazmě, nebo vylučuje do vnějšího prostředí.

Metabolický proces fototrofie je označován jako fotosyntéza. Při fotosyntéze probíhá také předávání elektronů mezi molekulami přenašečů, elektron se však získává fotolýzou (rozštěpením molekuly prostřednictvím energie fotonu), nikoli oxidací. Rozlišujeme dva značně rozdílné typy fotosyntézy, rostlinného (sinicového) typu a bakteriálního typu.

Odst. 1 uvádí základní téma celého oddílu (tedy hypertéma) a přiřazuje k němu jeho výklad (réma), který obsahuje dvě složky: získávání energie a procesy syntetizační. Odst. 2 zpracovává (poněkud nezvykle) složku druhou a odst. 3 složku prvou (jde o dvě hypotémata), přičemž zavádí a stručně charakterizuje distinkci fototrofních a chemotrofních organismů. Odst. 4 tematizuje (jako hypotéma nižšího stupně) chemotrofii (přes pojem oxidace) a toto hypotéma rozvíjí, přičemž se objevují a jsou zpracovávána další, vedlejší hypotémata, „donor“ a „akceptor“. (Vzhledem k rozsahu tohoto zpracování bylo by možno pomýšlet na to, osamostatnit je do zvláštního odstavce.) A konečně odst. 5 zpracovává ono druhé hypotéma, fototrofii.

Při členění na odstavce může autorům dobře pomoci jedna praktická rada: Je-li každý odstavec založen na jednom základním tématu (hypertématu), znamená to, že „obsah“ každého odstavce by mělo být možno vyjádřit zcela stručnou formulací tohoto tématu. Něco podobného před-

stavují marginální hesla (na okraji stránek) užívaná v některých učebnicích a příručkách a určená k tomu, aby usnadnila přehled látky a snadnou orientaci v ní těm, kdo z nich budou studovat. Lze proto doporučit všem autorům, aby občas přezkoušeli vhodnost nebo potřebnost členění na odstavce tím, že se tímto způsobem pokusí shrnout jejich příslušná témata.

Příklady na odstavce se stálým tématem nemusíme zde zvlášť uvádět, najdete je ve výkladu o tematických posloupnostech (TP) s průběžným tématem (odd. 7.2.2). V témž oddíle si můžete vyhledat i příklady na odstavce s tematickým rozvíjením – jde o TP s návaznou tematizací rématu a TP s tematickým odvozováním. Pokud jde o odstavce, v nichž dochází k vývoji či přechodu tématu v téma jiné, poslouží nám za příklad následující úryvek z jedné práce literárněhistorické:

Lope de Vega nevystupuje sám, nýbrž je provázen celou skupinou dramatiků. Jedním z nich byl Gabriel Téllez (1571–1648), známý pod jménem Tirso de Molina. Tirso se zařadil do světové literatury především svou komedií „Svůdce sevillský a kamenný host“, v níž vytvořil postavu proslulého svůdce žen Dona Juana. Hrdina Tirsovy hry nemá ještě ono kouzlo, které nás uchvacuje v postavě Dona Juana u pozdějších spisovatelů. Don Juan je prostopášný šlechtic, který má na paměti feudální právo první noci, je to svůdce, který se honí za rozkoší a neštítí se žádných prostředků, aby dosáhl svého. Je to představitel dvorní kamarily, který činí příkoří ženám všech stavů.

Jde tu o přechod od tématu „dramatikové školy Lope de Vegy“ k tématu „Don Juan“. Povšimněte si však, že z hlediska rozvíjení tematické linie (navazování výpovědí) není tento přechod nijak signalizován, jde o typ s plynulým navazováním. Tematický přechod záleží v tom, že se v některé z výpovědí zvolí takové jádro, které po své tematizaci v následující výpovědi vytvoří další základní téma. Je ovšem pravda, že zpracování tématu „Don Juan“ by docela dobře mohlo být odděleno jako samostatný odstavec.

Poměrně často se tematický přechod užívá v odstavcích stojících na samém počátku textu, zejména v člancích rázu popularizačního. Jde v podstatě o přechod od počáteční informace aktuální povahy, mající čtenáře upoutat, k vlastnímu tématu. (Viz o tom podrobněji dále.)

Dříve než přejdeme k výkladu o počátku a konci odstavce, upozorníme

na některé nedostatky v členění na odstavce, s nimiž se častěji setkáváme. Většinou jde o to, že autor buď roztrhne jedno téma, které mělo být zpracováno v rámci jednoho odstavce, neústrojně mezi dva odstavce (tj. utvoří předěl mezi odstavci na nevhodném místě), nebo jindy naopak nevhodně spojí dvě samostatná témata do odstavce jednoho. Někdy se může dopustit i obou těchto chyb zároveň. Obdobný nedostatek v členění představuje následující odstavec z kapitoly o renesanční kultuře v Anglii:

V XV. a XVI. století přijíždí do Anglie mnoho vlámských i francouzských malířů. Na dvoře Jindřicha VIII. pracoval geniální německý malíř Hans Holbein mladší, jehož následovníky byli Angličané Smith, Brown a Bossam, miniaturisté otec a syn Oliverovi a Hilliard. Výtvarné umění se v Anglii omezuje takřka výhradně na portrét. Neexistuje tu národní malířská škola, kterou by bylo možno postavit vedle italského nebo německého umění z období renesance. Velkých úspěchů dosáhla anglická hudba. Tato hudba, vyznačující se intimností výrazu a jemnou elegancí, proslavila se svými madrigaly a církevními sbory...

Je zřejmé, že poslední věta přináší zcela nové téma, a neměla být proto přilepena k tomuto vnitřně tematicky soudržnému odstavci.

A ještě na jednu chybu chceme upozornit. Můžeme ji nazvat „nezapojenou odbočkou“ a její podstatu ozřejmíme následujícím příkladem:

Malířství bylo po literatuře oblastí, v níž Španělsko vytvořilo hodnoty světodějného významu. Španělské umění ovšem nemá takovou harmonickou díla jako italské malířství XV. a XVI. stol. Již v druhé polovině XVI. století dala španělská kultura světu malíře překvapivě originálního. Je to Domenico Theotocopuli, pocházející z Kréty, známý pod jménem El Greco (1542–1614). El Greco žil dlouho v Itálii... Jeho umění je...

Druhá výpověď (Španělské umění ovšem...) navazuje sice svým tématem na réma výpovědi první (a tím na základní téma odstavce), avšak její výpovědní jádro (réma „nedostatek děl harmonické povahy“) zůstává v dalším kontextu nevyužito, izolováno: následující výpověď na ně nenavazuje (přináší téma jiné, vyplývající ze základního tématu odstavce). Tato

odbočka (srovnání s italským malířstvím) má zřejmě spíše povahu doplňující vsuvky, a proto, pokud ji vůbec užijeme, musíme její nezapojenost do kontextu nějak signalizovat (např. tím, že ji dáme do závorky). Nejlépe by však bylo nevytvářet z ní samostatnou výpověď, neboť ta ruší plynulé rozvíjení kontextu.

8.4 ■ POČÁTKY A KONCE ODSTAVCŮ

Pokud jde o počátek a konec odstavce, je zřejmé, že zvláštní postavení má počátek prvního odstavce knihy, článku atp. (můžeme jej nazvat počátkem absolutním či naprostým) a konec posledního odstavce (absolutní či naprostý konec). Tyto počátky a konce se liší od počátků a konců vnitřních tím, že jsou bez textové souvislosti, žádný text před nimi nepředchází, resp. na ně nenavazuje.

8.4.1 POČÁTKY ODSTAVCŮ

8.4.1.1 Počátek naprostý může být v podstatě dvojího druhu. První druh bychom mohli nazvat počátkem holým nebo strohým: autor bez jakéhokoli úvodu nebo přípravy vstoupí „in medias res“, doprostřed problému, či přesněji, začne ihned vlastním tématem. Např. článek nazvaný „Nebezpečí nákazy leptospirami“ začíná takto:

Leptospirózy jsou horečnatá onemocnění, jejichž původci jsou drobní mikrobi – spirochety, náležející do rodu Leptospira. Vypadají jako...

Je ovšem zřejmé, že žádný počátek není zcela absolutní: předchází předním nadpis, titul, který uvádí obecné téma, takže téma holého absolutního počátku má přece jen nač navázat.

Často však autoři začínají svůj výklad poněkud jinak: nevpadnou hned doprostřed, nezačnou vlastním tématem, nýbrž toto téma napřed připraví, nějak uvedou. Takový odstavec bychom mohli nazvat odstavcem s počátkem rozšířeným. Autor začne něčím obecně zajímavým nebo věcí právě aktuální a pak provede tematický přechod k vlastnímu tématu. Ono navozující téma může být buď širší, obecnější, nebo naopak užší, konkrétnější (třeba jediná událost). Jak už jsme uvedli výše, aktualizací počátek bývá nejčastěji v literatuře popularizační, avšak i v textech ryze odbor-

ných a vědeckých se setkáváme s jistým druhem rozšířeného počátku. Vědečtí autoři se totiž často snaží zapojit svůj výklad do kontextu současné vědy, navázat na to, co už bylo zpracováno, přispět do vědecké diskuse. Proto vědecké stati často začínají větami jako:

V článku otištěném v časopise ABC vyložil X.Y. své pojetí... Pokusím se ve svém příspěvku ukázat, že toto pojetí není jediné možné...

Je dobře známo, že dosavadní názory na tento problém předpokládají, že... Chceme se však pokusit o důkaz, že je možno...

Existuje několik typů rozšířeného počátku:

S ohledem na předpokládaného čtenáře se započne něčím pro něj prakticky důležitým, avšak ihned v první výpovědi se objeví vlastní téma jako její obsahové jádro (réma). – Zmíní se nějaká konkrétní událost, příhoda, objev. – Uvede se širší, obecně zajímavé téma. Např.:

V současné době se planární přenosové struktury nejčastěji používají ke konstrukci mikrovlnných integrovaných obvodů. Transportují-li vlnu TEM, potřebujeme stanovit pouze jejich vlnový odpor a měrný útlum. Obě tyto veličiny lze zjistit pomocí známého rozložení hustoty proudu v jejich vodičích. Většinou se k tomu účelu používají zjednodušené báze funkce.

V tomto článku uvedeme normované hustoty proudu na povrchu symetrického třívodičového páskového vedení (obr. 1) metodou, která je vhodná i pro složitější konfigurace vodičů.

Někdy může narůst úvodní rozšířený začátek i na samostatný odstavec, takže se přechod k vlastnímu tématu provede až na samém konci tohoto odstavce anebo na počátku odstavce následujícího (srov. předcházející příklad).

Jiný typ začátku, který bychom mohli nazvat „předjímající“, je jistou obdobou závěru: autor předem naznačí celkové téma (např. kapitoly), poví, co vše bude probírat (tedy dílčí témata), popř. též stručně charakterizuje závěry, ke kterým dojde:

Cílem této práce je podat přehled o dosavadních závěrech rent-

genografického měření napětí v kovových materiálech plasticky deformovaných jednoosým napětím (tlakem). Uvedené experimentální výsledky byly zvoleny tak, aby vhodně reprezentovaly určitý soubor měření, který se stal základem pro vytvoření některé z představ o vzniku zbytkových napětí vyvolaných takovou zkouškou. Práci uzavírá námět řešení vztahu mezi teplotou popuštění a povrchovou mezi kluzu oceli pomocí rentgenografického měření napětí na vzorcích elasticky a plasticky deformovaných ohybem.

Následující oddíl popisuje blokové schéma ochrany, která již byla vyzkoušena na pulzním měřiči na obr. 1. Princip funkce nadproudové ochrany spočívá ve sledování napětí U_{AK} v sepnutém stavu na tyristoru. Blokové schéma nadproudové ochrany je na obr. 2.

8.4.1.2 Také počátek vnitřní může být dvojitý: buď odstavec začíná ihned vlastním tématem, anebo obsahuje na počátku přechod od odstavce předcházejícího. (V tomto druhém případě odstavce začínají např. takto: *Z toho, co jsme si právě pověděli, vyplývá, že...* – *S tím ovšem souvisí i...* – *Nesmíme však zapomínat ani na to, že...*) Avšak v obou případech musí začátek odstavce tematicky navazovat na odstavec předchozí. – Můžeme tedy říci, že odstavce na sebe navazují buď přímo (implicitně), anebo s přechodem (explicitně). Několik příkladů osvětlí, oč v podstatě jde.

Přímé navázání:

*Tato operace se provádí v dalších zařízeních.
V jednom z nich se surové železo zbavuje síry. Do železa se přivádí...*

Navázání s přechodem:

První výpověď v odstavci navazuje na téma předchozího výkladu („aerodynamický ohřev“) a výpověď následující pak začíná už vlastním tématem odstavce („meteory“), které se objevilo nejprve jako réma ve výpovědi první, navozující:

Tento problém aerodynamického ohřevu je astronomům znám již dlouho ze studia meteorů. Meteory unikají totiž do zemského ovzduší...

Navázání s přechodem a s využitím výrazů kromě ... také:

Stává se, že trichodiny překrývají malou rybičku v několika vrstvách na sobě. Na žábrech žije kromě trichodin také vyhraněná skupina této čeledi, jejíž rody Trichodinella, Tripartiella jsou biologicky charakterizovány tím, že...

Navázání s přechodem a s použitím odporovacích výrazů avšak, nejen ... i:

Možnost využití energie moře není však omezena jen na mechanickou sílu mořské vody uváděné do pohybu přílivem a odlivem. Pro teplé pásmo lze využít i energie tepelné, dané rozdílem teplot mezi povrchovými a spodními vrstvami mořské vody.

8.4.1.3 Počáteční odstavce vyšších tematických celků (např. kapitol) mají podvojnou povahu: buď se chápou tak, jako by stály na naprostém počátku, anebo se chovají jako odstavce vnitřní, tj. navazují buď na předcházející kapitolu jako celek, kupříkladu takto: *V předešlé kapitole jsme se zabývali otázkou...* Věnujme nyní pozornost jiné složce tohoto výzkumu, totiž..., anebo na některé její dílčí téma: *Již v předchozí kapitole jsme se zmínili o možnosti zavést některé základní sémantické pojmy, např. „pravdivý“, „splňovat“ atd. Vezmeme-li za základ pojem „pravdivý“, můžeme definovat řadu dalších důležitých pojmů...*

8.4.2 KONCE ODSTAVCŮ

Konec odstavce (ať už koncového, nebo vnitřního) může být v podstatě opět dvojitý: buď skončí (relativním) vyčerpáním svého tématu („jako když dojdou hodiny“, jak říká V. Mathesius), anebo je uzavřen shrnutím, popřípadě (u odstavce koncového) závěrem a/nebo výhledem. (Shrnutí, závěry nebo výhledy mohou ovšem narůst i na samostatný odstavec, popřípadě i skupinu odstavců.)

Shrnutí u vnitřních odstavců je vhodné hlavně tam, kde se téma rozvíjí nějakým složitějším a méně přehledným způsobem, je členité, komplexní apod., anebo kde se téma rozvíjí v několika po sobě následujících odstavcích (tvorících tak skupinu). Záleží také na celkové závažnosti tématu (chce-li je autor zdůraznit, stručně zopakovat pro poučení atp.). Uvedeme příklady:

Rozbor empirických údajů prokázal, že určité generační předděly v poválečném vývoji české společnosti existují, i když nejsou tak výrazného charakteru, jak by bylo možno očekávat na základě citované úvahy o dvacetileté periodicitě historických zvratů. Možná že je to tím, že...

Pro současný společenský pohyb je podstatné, že postupně dochází ke stále větší autoreprodukci základních socioprofesionálních skupin. Je možné předpokládat, že i v nově utvářených podnikatelských skupinách postupně dojde k výrazně převažujícím autoreprodukčním tendencím. Nepůjde jen o to, že dospívající synové budou pokračovat v živnosti otců, ale že rodinný kapitál umožní synům rozvíjet vlastní podnikatelské aktivity. V důsledku toho, že do podnikatelské sféry vstoupili lidé z různých generací, nebude mít společenský zlom v roce 1989 v této oblasti výrazně generační charakter.

Zvláštní postavení mívají opět odstavce na konci kapitol, popřípadě jiných celků. Jednak kapitolu zakončují, jednak mohou představovat i přechod ke kapitole nebo kapitolám následujícím:

...Mezi novými kritiky a jejich pokračovateli, příslušníky chicagské školy, je několik autorů, kteří rétorice věnovali řadu cených studií. Výklady v následující kapitole se proto vztahují k nim.

A nyní alespoň dvě ukázky závěrečných odstavců různého typu. Nejprve příklad na závěr obsahující autorovo upozornění na neúplnost výkladu a jistý náznak výhledů:

Tento článek zdaleka nevyčerpává tento tak bohatý a složitý problém, ale i tak je zřejmé, že v tomto směru začíná nová epocha, jejíž konečnou fázi nemůžeme dnes ani dohlédnout.

Následující příklad přináší zase shrnující hodnocení:

Náš článek popsal novou metodu měření šumu operačních zesilovačů. Hlavním přínosem této metody je v porovnání s dříve popsanými metodami relativně krátká doba měření. Měření je

urychleno rozdělením šumového signálu do dvou frekvenčních pásem, která jsou zpracována paralelně. Uvážíme-li, že šum je stochastický signál, můžeme předložené výsledky považovat za velmi dobře opakovatelné a věrohodné.

Jako příklad závěrečného shrnutí, které vypointovává celkový smysl a cíl stati, uvedeme poslední odstavec základní práce J. Mukařovského „Obecné zásady a vývoj novočeského verše“:

Končíme přehled dějin novočeského verše. Hlavním našim záměrem bylo ukázati, že jednotlivé přestavby veršové struktury, jak za sebou následují, nezávisí na libovůli jednotlivců ani na jejich umělosti nebo neumělosti, jak se domníval J. Král, nýbrž že tvoří skutečnou vývojovou řadu, jejíž jednotlivé členy jsou spjaty dialektickými shodami a protiklady. Tento přehled, byť stručný, chce být nárysem dějin českého verše, nikoli katalogem náhod.

8.5 ■ VÝSTAVBA ODSTAVCOVÝCH SKUPIN

Už jsme se zmínili o tom, že tematické členění textu nebývá jednoduché, jednostupňové. Všechny odstavce nebývají vždy na témž stupni, některé si jsou tematicky bližší, jiné vzdálenější (tedy předděly mezi nimi mohou být různé hloubky), takže vznikají **odstavcové skupiny**. Pod tímto termínem rozumíme seskupení odstavců tematicky těsněji spjatých, tedy takových, které rozvíjejí jedno společné téma (hypertéma). Tak např. úvodní ukázka v této kapitole o segmentaci (viz s. 164–165) představuje zřejmě jednu odstavcovou skupinu, jak to ostatně ukazuje podaný rozbor.

Odlíšnou strukturu má následující odstavcová skupina, nadepsaná mezeitulkem „Nové možnosti v kardiologické diagnostice“. Budeme ji prezentovat jen schematicky:

Zavedení katetru do stehenní tepny bez její preparace položilo jeden ze základních kamenů budoucí intervenční radiologie.

Druhým takovým kamenem se stal rozvoj samotné rentgenové techniky...

Skutečný převrat však způsobily až zesilovače rentgenového obrazu,...

Další vývoj techniky pak přinesla možnost snímat různé oblasti srdce i tepenného řečiště současně ve dvou průmětech.

Zcela novou kvalitu přinesla elektronika...

Díky tomu všemu jsme postupně získali možnost...

Společné téma skupiny je formulováno v mezititulku. Jednotlivé odstavce pak uvádějí v chronologickém sledu jednotlivé nově se objevující technické možnosti a jejich hodnocení. (Jde tedy v podstatě o partikularizační výčet. Závěrečný odstavec pak přináší shrnující zhodnocení.)

Poměrně časté jsou skupiny budované na principu tzv. rozvíjení rozštěpeného rématu, který byl probrán jakožto rámcová tematická posloupnost 4 v odd. 7.2.2.

8.6 ■ SÍŤ ORIENTAČNÍCH VÝRAZŮ V TEXTU. MEZITITULKY

8.6.1 ORIENTÁTORY

Už jsme se zmiňovali o tom, že čím složitější je tematická hierarchie odstavců, čím komplikovanější je vedení celkové výkladové linie, tím více je třeba dbát na odkazování a na signalizování nejdůležitějších, orientačních bodů této linie. Zejména to ovšem platí o všech odbočkách od hlavní linie. Jednak je zapotřebí vždy signalizovat jejich počátek i konec (někdy též graficky), za druhé se doporučuje užívat jich v omezené míře, aby nevznikala spleť odboček, v nichž by se hlavní linie ztrácela. (Toto nebezpečí hrozí zejména při projevech ústních, především improvizovaných nebo ne plně připravených.)

Proto by měl každý text s poněkud složitější stavbou obsahovat (a zpravidla obsahuje) **síť orientátorů** (orientačních výrazů, nevětných i větných), jakéhosi „průvodce čtenáře po textu“. Jde o výrazy několikerého typu. Jedny z nich odkazují místně (*výše, níže, dále, v následující kapitole, v závěru*), jiné časově (*dosud, již, dříve než, nyní, ...*), též procesuálně (*vraťme se, zakončili jsme, ...*). Uvedeme konkrétní příklady:

Výše jsme uvedli důvody pro... – V dalším ukážeme, jaké možnosti... – Musíme si však v závěru položit ještě otázku... – O omezenosti tohoto přístupu se zmíníme na konci článku. – Zbývá nám ještě naznačit praktické uplatnění poznatků o... – V následujících

odstavcích shrneme výsledky pokusů, které... – Dosud uvedené úvahy akcentovaly spíše globální přístup. – Již jsme uvedli, že... – Víme už, že angiografie... – Poukázali jsme na to, že... – Prvním krokem působení kolicinu na citlivou bakterii je, jak už jsme se zmínili, vazba jeho molekuly na receptor. – Ještě dříve než přistoupíme k vlastnímu výkladu, musíme předeslat několik poznámek. – Nyní přichází na řadu... – K této problematice se ještě vrátíme. – Vraťme se však po této odbočce zpět k našemu základnímu tématu. – Na závěr nezbyvá než se vrátit k tomu, o čem jsme hovořili na samém počátku. – Tím jsme zakončili výklad o první z cest a nyní si povšímneme cesty druhé. – Vracíme se nyní, po předchozí úvaze základního rázu, k otázce již výše nadhozené, totiž zda... – Dospěli jsme ke konci své stručné přehlídky nejvýznamnějších... – Jak jsme se o tom zmínili již v první kapitole, při tomto průzkumu se často používá... – Po rozboru objektivních údajů o proměnách učiníme první krok k jejich začlenění do širšího kontextu.

Do této souvislosti se řadí vlastně i dvojice (trojice, ...) výrazů, které byly uvedeny v odd. 7.3.4 o slučovacích vztazích: *jednak – jednak, na jedné straně – na druhé straně, za prvé – dále pak – a konečně atd.* Např.:

Již z tohoto prostého výčtu jsou patrné dvě věci. Předně... Druhá věc je pak nechut...

Je účelné rozlišit dva okruhy přístupů. Jde o profesně orientovaný přístup na jedné straně a epistemologický přístup na druhé straně.

Také příležitostná **shrnutí** uvnitř textu mají svou hodnotu, stejně jako už zmíněná marginální hesla, která mohou odpovídat odstavcům nebo i odstavcovým skupinám.

8.6.2 MEZITITULKY

Samostatnější a zpravidla i rozsáhlejší odstavcové skupiny (popř. i skupiny tvořené několika menšími skupinami, ale někdy zase i jen jediný odstavec) vytvářejí v rozsáhlejších pracích oddíly vyznačené graficky, tj. oddělené od sebe větší mezerou, popř. nějakou grafickou značkou, kupř.

hvězdičkou. Někdy mívají takovéto oddíly i své názvy, kterým se zpravidla říká – na rozdíl od názvu či titulu celé práce – **mezititulky**. Ty vyjadřují témata jednotlivých oddílů a slouží k snadší orientaci čtenáře, k zřehlednění textu. Mezititulky bývají tištěny buď na samostatném řádku (zpravidla zkraje), anebo na počátku prvního odstavce skupiny, vždy ovšem odlišným, výraznějším typem písma. Uvedeme několik ukázek různého typu.

Tak např. v I. kapitole Krausovy knihy „Rétorika v evropské kultuře“, nesoucí název (vlastně též mezititulek) *Řecké počátky rétoriky*, nalézáme tyto mezititulky jejich sedmi oddílů: *Hledání techné – Protagorova agogální rétorika – První učitelé – Antická rétorika jako model přesvědčivé komunikace – Platonův nekončící spor s rétorikou – Isokratova výchova k umění rétoriky – Aristotelovo dovršení rétorického systému*.

Mezititulky ze sociologické studie M. Tučka *Generační přeměny a mezigenerační mobilita* (otištěné v kolektivním souboru materiálových studií „Česká společnost v transformaci“) mají ovšem trochu jiný charakter, daný tematickou a žánrovou povahou studie: *1. Úvodní poznámky – 2. Generační změny v třídně-profesní struktuře – 3. Mezigenerační změny ve složitosti práce – 4. Generace a členství, popř. funkce v komunistické straně – 5. Třídně-profesní mezigenerační mobilita – 6. Závěry*.

Jiný příklad (z odd. IV *Aplikace TIL v teorii informačních systémů* v kolektivní publikaci „Logická analýza přirozeného jazyka“): *1. Data – 2. Zpracování dat na počítači – 3. Databázové systémy – 4. Atributy – 5. Konceptuální schéma – 6. Dotazy – 7. Externí schéma – 8. Interní schéma*.

Mezititulky nalézáme však dnes poměrně často (a vhodně) i v kratších časopiseckých článcích. Tak třeba nedlouhý článek „Podíl infekce na vzniku a rozvoji aterosklerózy“ má tři mezititulky: *Aterosklerotický proces – Vliv infekce na proces aterosklerózy – Současné možnosti prevence a ovlivnění aterosklerózy*.

Pro čtenáře bývají zajímavé mezititulky ve formě otázek. Hojně jich užil kupř. autor časopisecké eseje „O účelnosti a stabilitě v živé přírodě“: *Je výběr z nerealizovaných možností také přirozený výběr? – Jak souvisí účelnost se stabilitou? – Jsou tropické pralesy stabilní? – Přirozený výběr a sobecké geny – Co z toho plyne?*

Své názvy mívají samozřejmě i jednotlivé kapitoly knižních publikací, zvláště pokud v nich autor (anebo tým autorů) nepodává systematický výklad, nýbrž volnější soubor kapitol k širšímu tématu. Tak např. knížka prof. J. Charvátka „Člověk a jeho svět“ obsahuje tyto kapitoly: *Předmluva –*

Vesmír a vznik života – Člověk a základní prvky v životě – Energie – Voda – Náš vnitřní svět – Informace – Počítače a medicína – Věda – Stárnutí a smrt – Zachovávání životního prostředí – Závěr.

Poznámka: Od mezititulků je třeba odlišovat podtituly, o nichž byla zmínka v kapitole 6.

8.7 ■ CELKOVÁ LINEÁRNÍ SEGMENTACE TEXTU A JEJÍ HIERARCHIE

Pro všechny možnosti bohaté hierarchie lineární (horizontální) segmentace (členění) textu nemáme ani vypracováno podrobné a jednotné názvosloví. Postupujeme-li „odshora“, docházíme nejprve (při členění rozsáhlých prací) ke svazkům a dílům (nebo též, hlavně v literatuře umělecké, ke knihám jakožto útvaru tematickému). Zatímco svazek (jak naznačuje název) předpokládá samostatnou knihu (a je spíše projevem členění vnějšího, technického), představuje *díl* útvar plně tematický (vždyť členění na díly nemusí odpovídat technickému, vydavatelskému rozvržení na svazky, leckdy bývá v jednom svazku několik dílů). Nejbliže nižší tematický útvar je *kapitola*, ale někdy se objevují i „meziútvary“, jako např. *část* (tedy např.: čtvrtá kapitola druhé části prvního dílu). Jiným mezistupněm je *oddíl* (ať už mezi dílem a jeho kapitolami, nebo uvnitř kapitol). Termín *paragraf* jako označení odstavcové skupiny, popř. několika takových skupin (zpravidla jsou paragrafy číslovány a značeny §) se v češtině dnes užívá řidčeji, většinou spíše v textech jistých typů, především povahy normativní nebo systematicky deskriptivní. Mezistupňů může být ovšem více, a mnohdy se ani nijak v daném díle neoznačují (není to také zapotřebí). Nejčastěji se ještě objevuje název *kapitola*, jinak se autoři většinou spokojují titulem příslušného oddílu a označením číslicemi a písmeny (srov. kap. 12), popř. jen číslováním (např. u kapitol).

Například autoři „Stylistiky současné češtiny“ (M. Čechová a kol. 1997) užívali v této obsažné příručce členění trojstupňové: Oddíly prvního pořadí (kapitoly) označují římskou číslicí s tečkou, oddíly druhého pořadí (tedy části kapitol) arabskou číslicí s tečkou a oddíly třetího pořadí malým písmenem se závorkou:

II. DIFERENCIACE A STRATIFIKACE NÁRODNÍHO JAZYKA

1. Spisovný jazyk

2. Nespisovné útvary

- a) *Tradiční teritoriální dialekt*
- b) *Interdialekt*
- c) *Obecná čeština*

3. Poloútvary národního jazyka

- a) *Profesní mluva*
- b) *Slang*
- c) *Argot*

Je ovšem samozřejmé, že i uvnitř oddílů na nejnižším pořadí může podle potřeby docházet k dalšímu členění (a číslování). A rovněž tak je nasnadě, že ono trojstupňové členění nemusí být dodrženo ve všech kapitolách, záleží na povaze a struktuře tématu.

Takovéto členění je hierarchické, tj. naznačuje vzájemnou podřazenost (resp. nadřazenost), anebo naopak souřadnost jednotlivých oddílů textu. To má jistě své přednosti proti způsobu, dnes už opouštěnému, při němž se k této hierarchii nepřihlíží (průběžné číslování oddílů bez ohledu na jejich různý stupeň). Nejhorší ovšem je, užívá-li se několikerého, vzájemně se proplétajícího členění zároveň. To pak čtenáře spíše jen mate.

O tom, jak označovat číslicemi a písmeny oddíly textu podle současných norem, je podán výklad v kapitole 12. Různí autoři užívají číslování v různé míře. Někteří téměř vůbec nečíslují a raději užívají jiné, jazykové a grafické prostředky: hojné mezititulky, grafické vyznačení klíčových slov, explicitní formulace s pomocí sítě orientačních výrazů. Text takto členěný je méně strohý a je „čtivější“, „literárnější“, ovšem méně přehledný. K autorům tohoto typu patřil např. zesnulý jazykovědec V. Mathesius. Jiní autoři (např. jiný zesnulý jazykovědec, V. Šmilauer) naopak číslovají důsledně, leckdy dost detailně, takže text je graficky výrazně členěn. V krajním případě může být text až roztržitěn (napomáhá tomu leckdy i střídání různých typů písma apod.). Existuje ovšem celá stupnice mezi těmito dvěma krajnostmi a záleží nejen na sklonech autorů, nýbrž i na činitelích objektivních: na druhu textu a tématu, na jeho zaměření apod. Čím náročnější a složitější je výkladová linie, tím více vystupují potřebnost zřetelného členění a jeho formální prostředky do popředí, což bývá často v učebnicích a různých kompendiích.

Domníváme se, že očíslování je z hlediska autorů užitečné, výchovné,

neboť vede k soustavnému a logicky učenému podání. Lze doporučit provést je alespoň v konceptu, v definitivním znění lze pak tuto někdy přílišnou strohost podle potřeby nebo sklonů stylisticky zastřít, zaobalit, aniž tím ovšem poškodíme žádoucí jasnost a přehlednost pro čtenáře. V. Mathesius (1942) vystihl podstatu věci velmi trefným obrazným přirovnáním: V každém výkladu „musíme cítit pevnou myšlenkovou kostru, která všecko ostatní nese, jako u dobrého aktu tušíme pod liniemi těla pevně skloubené kosti“.

9 MODALITY SDĚLOVÁNÍ

9.1 ■ JAKÉ ZÁMĚRY SPOJUJEME SE SVÝM SDĚLENÍM KOMUNIKAČNÍ (ILOKUČNÍ) FUNKCE

Vědecké a odborné texty jsou prostředkem komunikace, tj. sdělování, výměny informací. Jednotlivé promluvové (řečové) akty, tedy výpovědi, z nichž se text skládá, jejich skupiny, resp. i text jako celek, mají nejen svůj věcný obsah a svou jazykovou formu, ale mluvčí/pisatel je produkuje s jistým komunikačním záměrem vzhledem k posluchači/čtenáři, připisuje jim jistou **komunikační (ilokuční) funkci** (KF). Obecně by bylo možné říci, že u každé výpovědi je důležité nejen to, **co** nám její autor říká a **jak** to říká, ale též **proč** to říká.

Cílů či záměrů, které autor svou výpovědí sleduje, je ovšem v běžném životě velký počet: můžeme oznamovat, ptát se, vyzývat a dále též příkazovat / zakazovat / dovolovat, zavazovat se k něčemu nebo vyjadřovat své city. V některých případech dokonce pouhým vyřčením jisté věty realizujeme určitý věcný úkon (kupř. když přísaháme nebo slibujeme). Ty KF, které jsme uvedli, jsou velmi obecné; v jejich rámci pak nacházíme mnoho funkcí speciálnějších: svými výroky můžeme radit, varovat, prosit, omlouvat se, děkovat, vyhrožovat, vyčítat, nabízet, zaručovat se, odsuzovat atd. atd.

9.1.1 KOMUNIKAČNÍ FUNKCE PROSTĚ SDĚLOVACÍ (OZNAMOVACÍ A FORMULAČNÍ) A JEJÍ MODIFIKACE

9.1.1.1 V textech vědeckých je ovšem repertoár funkcí výrazně omezen a jednoznačně v nich pochopitelně dominuje KF, kterou bychom mohli nazvat **prostě sdělovací** (tradičním termínem oznamovací). Bývá nazývána též konstatační, prezentační, vypovídací nebo asertivní. Závažný aspekt vědeckého diskursu vystihuje pak Mathesiův termín (1982, 37) funkce **formulační** („přesné a podrobné zachycování komplikovaného myšlení“). Zcela obecně lze základní KF vystihnout poukazem na to, že autor prostě chce, aby se čtenář daný obsah (o jehož pravdivosti nebo

správnosti je autor více či méně přesvědčen – viz odd. 9.2.2) dozvěděl, neboli mu sděluje, jak se věci mají, a zároveň předpokládá, že podávaná informace bude pro něj nová a že ho bude pravděpodobně zajímat.

V textech nebývá tato KF nijak specificky signalizována, oznamovací výpovědi obsahují prostě slovesa ve tvaru indikativu (oznamovacího způsobu) různých časů, popř. kondicionálu (podmiňovacího způsobu). Např.:

V současném biologickém výzkumu mají významné místo tzv. genomové projekty. Až dosud byly úspěšně dokončovány pouze projekty, jimiž se získala úplná dědičná informace virů.

Tento postup by mohl mít nežádoucí vedlejší účinky.

Oznamovací KF se objevuje v různých odstínech, jako je konstatace, tvrzení, zpráva, referování, hlášení, zmínění se ap. Daný funkční odstín se vyrozumívá z obsahu výpovědi a/nebo ze souvislosti (např.: *Dlouhodobé užívání těchto farmak je spojeno s některými nežádoucími jevy*), ale může být i výslovně signalizován (např.: *Je však třeba poznamenat, že užívání těchto farmak... nebo Ve své zprávě o experimentu se zmíníme též o tom, že...*).

9.1.1.2 Vědecký text mívá – alespoň v jistých partiích – **charakter interakční**, tj. autor reaguje svou výpovědí na něčí názor, na nějaké tvrzení atp. (srov. odd. 5.4). Typické jsou reakce **negativní**, v nichž je základní funkce oznamovací nějak modifikována. Jde o modifikace typu nesouhlasu (námitky, protestu, odmítnutí). V námitce – což je argument, v němž se uvádí něco, co je v rozporu či nesouhlase s oponovaným tvrzením – zamýšlí autor platnost tohoto tvrzení oslabit, omezit, popř. vyvrátit. Námitku lze signalizovat různými způsoby, např. explicitně slovy *Proti tomu je možné namítnout, že...* – *V rozporu s tímto tvrzením je však ta okolnost, že...* – *Proti tomuto názoru mluví některé novější poznatky...* – *S takto formulovanou domněnkou lze stěží souhlasit, vždyť přece víme, že...* atp., nebo prostě jen pomocí výrazů s platností odporovací *jenže, avšak, ale*. – Ve výpovědích s funkcí odmítnutí jde o silnější a jednoznačné negování nesouhlasného tvrzení a lze je opět uvést explicitně, např. slovy *Tento názor odmítám, protože...* (je žádoucí důvod odmítnutí uvést) – *S tímto tvrzením (zásadně) nesouhlasím...* – *Pro přijetí tohoto tvrzení neshledávám žádný // sebemenší důvod. Vždyť...* – Mezi námitkou a odmítnutím je

ovšem plynulý přechod. Tak např. formulace typu *obávám se, že s tímto názorem je možno stěží souhlasit* je vlastně spíše zdvořilostní formou odmítnutí než námitkou.

Protože jde o vyjadřování postoje negativního, je vhodné formulovat jej nějakou zmírňující formou, projevat ohled na pocity čtenáře/posluchače, zdvořilost k němu (srov. odd. 5.5). Jde vůbec o situace emocionálně citlivé, ovšem na rozdíl od situací v běžném dorozumívacím styku (v nichž se leckdy ozývá rozhořčení, výsměch, pohrdavý tón, např.: *„Jak můžete, prosím vás, tvrdit něco tak nesmyslného?“*), je v komunikaci vědecké záhodno projevy negativních emocionálních postojů tlumit (v duchu zdvořilosti a ohleduplnosti). Kupříkladu: *Bylo by bývalo asi vhodné, kdyby byli autoři zveřejnili svůj náález již dříve.*

Existují ovšem i reakce **pozitivní**. Především to je KF souhlasu (schválení), např.: *Souhlasím s tím, že by se v tomto výzkumu mělo pokračovat // aby se pokračovalo – S tímto záměrem nelze než souhlasit* (zjemněné vyjádření pomocí dvojího záporu) – *Proti tomu nemáme námitky – Jsem stejného // téhož // souhlasného // podobného názoru.*

9.1.2 KOMUNIKAČNÍ FUNKCE TÁZACÍ

9.1.2.1 Druhá obecná KF, **funkce tázací**, není ve vědeckých komunikátech sice primární a dominující, ale přece jen v nich mají otázky (jistých typů) své místo, právě vzhledem k interakčnímu aspektu této komunikace, k tomu, že při vytváření textu jeho autor se čtenářem/posluchačem počítá (resp. by měl počítat). Ovšem zatímco ve skutečném dialogu v živé řeči, která představuje doménu otázek, dává odpověď na položenou otázku tázaný partner, v komunikaci vědecké (ovšem se zřejmou výjimkou diskuse) dodává odpověď autor sám. Leckdy bývají tyto „odpovědi“ i značně rozsáhlé. Např.:

Položme si hned na počátku otázku: Byla hlavní příčinou neúspěchu této hospodářské politiky opravdu jen nepřipravenost reformátorů? Odpověď na ni se pokusím podat v následujících odstavcích.

K tomu je ovšem zapotřebí poznamenat, že po formální stránce jde sice o skutečnou výpověď tázací, avšak jejím vlastním smyslem není tázání se, nýbrž navození problému, uvedení tématu, tedy „otázky“ ve významu „věc

vyžadující zkoumání nebo řešení“ (což je postup ve vědeckých textech poměrně častý – srov. odd. 7.5). Užitím tázací formy se autor jakoby obrací k čtenáři, zapojuje ho do diskursu a dodává výkladu interakční ráz.

Je tedy možno říci, že se ve vědeckých textech užívá tázacích výpovědí spíše jen jako stylistického (rétorického) prostředku pro oživení a zpeřtení výkladového postupu než ve funkci skutečných dotazů. Pěkně to ukazuje i následující odstavec z populárněji zaměřené zprávy o jednom výzkumném projektu:

Netrpělivě se čekalo, až dědičná informace jedné z těchto dvou bakterií bude přečtena. Co se asi dozvíme? Budeme schopni říci, že jsme porozuměli životu? Že v dědičné informaci je zakódováno všechno, co dělá organismus živým objektem? Nebo budeme zkla-mání a zjistíme, že buď přečtené informaci nerozumíme, nebo nám stále chybí něco pro život důležitého, co v DNA není?

9.1.2.2 Stojí za povšimnutí, že se v právě uvedené ukázce objevují oba **základní druhy otázek**: otázka doplňovací, kterou mluvčí žádá o doplnění neznámé složky informace (taková otázka obsahuje tedy tázací slova jako *co?*, *kdo?*, *komu?*, *jak?*, *kde?*, *proč?*), a otázky zjišťovací, jimiž se tazatel snaží zjistit pravdivost anebo nepravdivost nějaké informace (vyžadují tedy odpověď ve smyslu ano – ne), popřípadě žádá adresáta, aby rozhodl mezi nějakými dvěma alternativními informacemi (tzv. otázky vylučovací: buď – anebo). Jenže žádná z oněch otázek v naší ukázce nemá platnost skutečného dotazu, nýbrž jen formou tázací uvádí jednotlivé tematické body a jakoby dramaticky navozuje v čtenáři očekávání, co se do-zví. A protože snaha něco se dovědět tvoří podstatu otázky, jde tu vlastně o to, že autor článku jako by předem kladl otázky jménem čtenářů, navpídal jim.

9.1.2.3 Ještě je třeba uvést některé další příznačné případy užívání otázek v odborných textech. Jsou to především nadpisy (titulky) článků nebo i knih (viz odd. 6.1.2). Bývají to jak otázky zjišťovací (např.: *Je ekonomie naukou o chování? – Je proti biologickým zbraním nějaká obrana? – Vede mizení dialektů k posilování, nebo k oslabování standardu?*), tak doplňovací (např.: *Proč zbytečně umíráme?* (kniha) – *Kdo vlastně objevil kyslík? – Jak lze činnost přenašečových systémů ovlivnit?* (mezititulek)) anebo, ojediněle, i kombinace obou (*Teorie všeho? Čeho všeho?*).

Funkce těchto titulkových otázek je táž jako jiných titulků, totiž uvést téma stati nebo knihy. – Je třeba dodat, že nadpisy, které mají povahu otázek doplňovacích, ztrácejí často svou tázací povahu a uvádějí se pak bez otazníku na konci. Např.: *Kam jsme dospěli v jazykozpytu* (takový ti-tulek chápeme zhruba ve smyslu „tato stať podává výklad o tom, kam jsme dospěli v jazykozpytu“, přičemž se nadbytečný uvozovací výraz „tato stať...“ ovšem neuvádí, protože je samozřejmý).

Okrajově se ve vědeckých textech objevují někdy i tzv. otázky delibe-rativní (rozvažovací), vyjadřující autorovu nejistotu nebo pochybnost. Např.: *Nešlo snad ve skutečnosti o příčinu zcela jinou? – Nebylo by vhodné v těchto výzkumech pokračovat?* (V tomto případě jde vlastně o skrytý ná-vrh či vybídnutí.) – *Jak by se asi mělo za těchto okolností v pokusech po-kračovat?*

Tzv. otázky řečnické typu *Kdo mohl tento nečekaný zvrát očekávat?* nebo *Mohl snad někoho za daných okolností takový výsledek překvapit?* se ve skutečnosti na nic neptají, nýbrž vyjadřují spíše tvrzení opačného vý-znamu, než je otázka sama, spojené ovšem s citovým zabarvením (s po-divem, námitkou, nebo i rozhořčením). Jejich příležitostné užití přináší do jinak věcně zaměřeného textu oživující subjektivní prvek.

9.1.3 KOMUNIKAČNÍ FUNKCE VÝZVOVÁ

Třetí základní KF je funkce **výzvoová**. (Přesně vzato, výzvu k posluchači, žádost o podání informace představují i otázky.) Výpovědi s různými od-stíny nebo modifikacemi této funkce nemají ve vědecké komunikaci val-nou příležitost se uplatnit. Nejspíše ještě se v ní používá výpovědi vyjad-řujících návrh, doporučení či vybídnutí (např.: *V takovýchto případech je možno doporučit... – Proto navrhujeme, aby... – Posuďte sami, zda...)* a výpovědi s funkcí varování (např.: *Takovýto postup nelze pro jeho ris-kantnost doporučit – Kdyby se tímto způsobem pokračovalo, mohlo by to ohrozit...).*

Běžné je ovšem užívání imperativu (rozkazovacího způsobu) jakožto kompozičního prostředku, specificky pak v oborech matematických a ex-perimentálních:

Věnujme nyní pozornost dalším nedostatkům. – Předpokládejme např., že... – Uvažujme krystaly W_c rovnoměrně obklopené pojící fází. – Mějme konečný počet objektů a_1, a_2, \dots, a_n . Autor jako by tím vyzýval čtenáře ke spolupráci na nějakém myšlenkovém procesu či úkonu.

9.2 ■ JAKOU PLATNOST PŘIPISUJEME SVĚ VÝPOVĚDI MODALITY VÝPOVĚDI

Stejně jako každý jiný text či promluva má i text vědecké povahy nejenom svůj věcný obsah, ale vyrůstá též z jisté situace a v každém textu se obráží aktuální postoj mluvčího ke skutečnosti, kterou text vyjadřuje, a jeho vztah k posluchači, konkrétnímu nebo předpokládanému (srov. Mathesius 1942, 15). Věcná složka je ve vědecké komunikaci nepochybně složkou základní, neboť cílem této komunikace je předání/získání poznatků (informací), na které lze spoléhat, o nichž je autor přesvědčen, které lze pokládat za ověřené, zdůvodněné nebo ověřitelné, zdůvodnitelné (srov. Tondl 1997, 14). Z tohoto hlediska by pak „ideální“ vědecké sdělení mělo podávat jen jednoznačné tvrzení (ať už pozitivní, nebo negativní) na základě předložené nebo dostupné evidence. Takováto ideální „objektivnost vědy“ je ovšem do značné míry fiktivní, neboť v procesu poznávání, jehož je vědecký diskurs významnou složkou, hraje nutně a nevyhnutelně svou úlohu i faktor subjektivní, onen vztah badatele/mluvčího ke skutečnosti a k příjemci sdělení. Že se tato skutečnost reflektuje v jazykové stránce textů, je ovšem samozřejmé. Tento subjektivní faktor bývá nazýván **modalita** a projevuje se přinejmenším dvojím odlišným způsobem.

Především to je různá míra přesvědčení mluvčího o platnosti (pravdivosti) nějakého názoru či tvrzení, o stupni jeho jistoty či pravděpodobnosti nebo frekvence. Tento druh modalita bývá nazýván modalita **jistotní** nebo **epistémická** či **asertivní**. Jako textový příklad lze uvést třeba tyto výroky: *Tento výklad se mi jeví jako nejméně pravděpodobný.* – *Soudím, že jde patrně o poruchu látkové výměny.*

Druhý druh modalita je podmíněn tím, že se ve vědeckém diskursu nejen předkládají, resp. vyvracejí názory nebo tvrzení, nýbrž že v něm autor též podává návrhy, dává rady či pokyny, vyslovuje jisté záměry a vyjadřuje se k možnosti nebo nutnosti něčeho. Tento druh modalita odpovídá zhruba tomu, co se v logice nazývá modalita **deontická** (někdy též **voluntativní**). Dva příklady: *Je nutné vzít v úvahu, že...* – *Tato chyba by se neměla opakovat.*

Pro vyjadřování těchto druhů modalita mají autoři k dispozici bohaté repertoáry jazykových prostředků vnitřně diferencovaných a významově

jemně odstupňovaných. Podrobně budou probrány v následujících oddílech a bude k nim připojen výklad o několika dalších, příbuzných jevech (o jevu zvaném „hedging“ a o preferenčních a hodnotících postojích). Obecně je třeba říci, že v českém vědeckém stylu je užívání modálních výpovědí časté a je pro něj typické.

9.2.1 CO BY (NE)MĚLO NEBO (NE)MOHLO BÝT MODALITA DEONTICKÁ ČI VOLUNTATIVNÍ

Tato modalita se týká podávání návrhů a vyjadřování se o nutnosti nebo možnosti něčeho, popř. vyjadřování záměrů. Má několik variet a odstínů a vyjadřuje se jazykovými prostředky několika druhů. Autor může ovšem takto modalizovat jak výroky o názorech, činnostech apod. jiných, tak své vlastní, včetně výpovědí v daném textu, anebo též, a to často, formulovat modalizované výroky platnosti všeobecné. Ukážou to následující příklady, uspořádané podle jednotlivých odstínů modálního významu a uvnitř nich podle různé povahy užitých jazykových prostředků:

9.2.1.1 V rámci **modálního významu nutnosti** se často vyjadřuje odstín **nezbytnosti** něčeho: *tyto závěry nemůžeme přijmout – musím poznamenat/prohlásit/říci, že...* – *nesmíme zapomínat, že...* – *nemůžeme pominout snahy o...* – *to ovšem neznamená, že bychom museli považovat...* – *nelze připustit, aby...* – *není jiná možnost než...* // *zbývá jediná možnost, totiž...* – *nezbývá než pokus opakovat – je nyní na vedoucích projektu, aby/zda...* – *považujeme za nezbytné...* – *je třeba zjistit, zda...* – *bylo nutné dále zkoumat...* – *při takové činnosti je nezbytná vysoká odbornost.*

Jiným odstínem nutnosti je **záhodnost** něčeho: *jelbude záhodno vysvětlit příčinu...* – *je vhodné připomenout, že...* – *je důležité přesně formulovat – neměli bychom zapomínat na to, že...* – *z tohoto faktu bychom měli vycházet – tato stať si zaslouží naši pozornost.*

Také **očekávanost** realizace něčeho představuje zvláštní odstín nutnosti: *mělo by se dostavit jisté uvolnění.*

9.2.1.2 **Modální význam možnosti** se vyjadřuje hlavně těmito způsoby: *tuto skutečnost si může každý snadno ověřit – mohlo by se zdát, že...* – *můžeme se tedy domnívat, že...* – *komisi bylo umožněno, aby...* – *nesmíme proto v pokuse pokračovat – právě zde se naskýtá možnost tes-*

tovat... – uvažuje se o možnosti využití... – je velmi obtížné, ne-li vůbec nemožné... – lze snadno zjistit – nelze počítat s... – tento pokus je snadno uskutečnitelný // je neproveditelný – Ukázalo se nemožné takto dále pokračovat.

Jindy je možnost formulována spíše jako **dovolení**: *tyto metody dovolují/umožňují přesně rozpoznat...* – Jako expert v oboru smím/mohu/mám právo tvrdit, že... a opět jindy jako **schopnost**: *podářilo se mu/byl schopen dokázat – nestihl pohotově reagovat na novou situaci.*

9.2.1.3 Třetí z deontických modálních významů je **modalita záměru** či **úmyslu**. Např.: *měli v plánu // úmysl // chystali se // chtěli // jsou rozhodnutí dokončit pokusy ještě letos – byl jsem nakloněn // ochotný tomu uvěřit – rád bych k tomu poznamenal – snažili se dosáhnout cíle dříve, než...*

9.2.1.4 Uvedené příklady ukazují, že deontická modalita se vyjadřuje takovými jazykovými prostředky, jako jsou slovesa ((ne)moci, (ne)muset, ...), substantiva (*možnost*) a velmi hojná adverbia, popřípadě adjektiva (*lze/nelze, je/bylo/bude/bylo by třeba, nutno/-né, možno/-né, záhodno, vhodné, žádoucí, ...*) i některé další obraty. – Nežřídka se v těchto výrazových prostředcích objevují slovesa ve tvaru kondicionálu (podmiňovacího způsobu). Např.: *bylo by třeba, bylo by lze, bylo by velmi rozumné, považovali bychom za nezbytné, z této skutečnosti bychom měli vycházet, to by ovšem znamenalo, že bychom museli považovat, ...* Tímto způsobem autoři jako by zmírňovali sílu či přesvědčivost svého výroku. S podobným efektem je spojeno i užití tvaru futura (budoucího času): *bude třeba zjistit, zda...* Jde tu v podstatě o to, že modalita deontická je tu modifikována modalitou jistotní (epistémickou – viz dále 9.2).

9.2.1.5 Je zřejmé, že deontická modalita souvisí tak či onak s některými dalšími jevy výstavby vědeckého textu. Na prvním místě je to zřejmý vztah ke komunikační výpovědní funkci výzvové (viz odd. 9.1.3). Za druhé je to souvislost s členěním textu na jeho kanonické části (úvod, metody atd. – viz kap. 6): příležitost či potřeba užití deontické modalit se projevuje především v závěrečném oddíle textu (náměty pro další práci) a v oddíle úvodním (zhodnocení dosavadního výzkumu), podle okolností ovšem i v diskusi, popř. ve výkladu o metodách. Za třetí užití deontické modalit je nasnadě nejspíše v takových pasážích textu, které jsou povahy argumentativní nebo výkladové.

9.2.2 JAK JSTE SI JISTI SVÝM TVRZENÍM? MODALITA EPISTÉMICKÁ ČI JISTOTNÍ

9.2.2.1 Ve vědeckých pracích autor prezentuje výsledky své badatelské činnosti, svá přesvědčení či názory, informuje o různých záležitostech a o výsledcích či názorech jiných badatelů a vyjadřuje se k nim. O platnosti, správnosti, pravdivosti obsahu svých výroků může být autor plně přesvědčen, může se s nimi ztotožňovat, pokládat je za zcela bezpečný fakt (např. napíše-li *Je mimo jakoukoli pochybnost, že původcem této choroby je...* nebo *Stěží se můžeme vyhnout závěru, že...*), anebo připisuje jejich platnosti jen větší nebo menší stupeň pravděpodobnosti, (ne)jistoty či věrohodnosti, projevuje jisté pochybnosti o nich, ať už jde o závěry či názory vlastní, anebo cizí (a pak napíše např. *U některých případů lze oprávněně pochybovat o tom, že...* nebo *Tuto možnost pokládám za (málo/velmi) pravděpodobnou*).

Jistotní modalita představuje celou souvislou škálu, počínaje jednoznačným přesvědčením o platnosti a konče přesvědčením o neplatnosti (v tomto případě jde pak o popření, zápor, např. *Rozhodně nelze souhlasit s tím, že to je uskutečnitelné*, anebo (s „výměnou znamének“) *Rozhodně lze souhlasit s tím, že to je neuskutečnitelné*). Onu škálu různých stupňů jistotní modalit mezi „ano“ a „ne“ lze exemplifikovat kupř. touto řadou výrazů: *zcela jistě – velmi pravděpodobně – pravděpodobně – možná – snad – sotva (– nikoli)*.

Existence jistotní modalit není jevem subjektivním v tom smyslu, že by záležela hlavně na osobních sklonech a náladách či nekontrolovaných individuálních záměrech daného autora (i když vliv těchto faktorů nelze nikdy vyloučit), nýbrž je podmíněna primárně samou povahou procesu (vývoje) vědeckého poznávání. To je, jak víme, možno zhruba charakterizovat jako hledání, vytváření hypotéz (a jejich potvrzování, resp. vyvrácení na základě empirických zjištění), vypracovávání alternativ a jejich vyhodnocování, překonávání starých (relativních) jistot jistotami novými (opět ovšem relativními). A to vše probíhá v kontextu vzájemných diskusí jednotlivých vědců a jejich skupin. Jsou tedy epistémické postoje subjektivní jen v tom smyslu, že v nich přicházejí ke slovu badatelovy osobní znalosti a vědomosti, vědecká zkušenost a jeho celkový přístup a nazírání. A právě proto představuje tato modalita neodmyslitelnou složku vědeckého vyjadřování (srov. odd. 10.5.1).

9.2.2.1.1 Obecně řečeno je s různým stupněm přesvědčení o platnosti (pravdivosti) toho, co sdělujeme, spojen více méně každý výrok. Ovšem často tato modalita **nebývá explicitně vyjádřena** (signalizována) nějakým specifickým jazykovým prostředkem. Většinou čtenář předpokládá, že výroky, v nichž autor jistotně modalitu nesignalizuje, má automaticky chápat v tom smyslu, že obsah daného sdělení pokládá autor za platný, pravdivý, že je v soulase se skutečností. Uvedeme několik souvislých ukázek:

(A) *Holandsko se výrazně odlišuje od všech zemí vysokým procentem osob jak s úplným středoškolským vzděláním, tak s oběma stupni vysokoškolského vzdělání (více než polovina výběrového souboru). Podíl vysokoškoláků je vysoký i ve Velké Británii (téměř čtvrtina souboru). Na druhé straně je mezi Brity téměř polovina osob pouze se základním vzděláním. Vzdělanostní struktura spolkových zemí Německa se vyznačuje o čtvrtinu vyšším podílem vysokoškoláků než v Československu a nižším podílem vyučených. Jinak je československé vzdělanostní struktura podobná. Rozdíl vyučení / střední vzdělání je dán školským systémem.*

(B) *Labe je nejdelší a nejvodnatější tok České republiky na území ČR (370 km délky, plocha povodí 51392 km², průměrný průtok na státní hranici 308 m³/s, maximální průtok 4 462 m³/s, podle vodnosti 23. řeka v Evropě). Odvodňuje 65 % plochy ČR, ale 97 % plochy Čech. Skutečné monumentality nabývá v „Bráně Čech“ – Porta Bohemica u Žernosek, a zejména v Labských pís-kovcích. Údolí Labe je mezi Litoměřicemi a Děčínem na jednu stranu chráněno v rámci Chráněné krajinné oblasti České středohoří, na druhou stranu je právě v monumentálním úseku přiléhajícím k Bráně Čech ničeno těžbou kamene na Deblíku a Trabici.*

(C) *Nedávné studie prokázaly, že nejčastější příčinou akutního infarktu myokardu a dalších akutních koronárních syndromů jsou mírně až středně velké aterosklerotické léze, vyznačující se velkým obsahem tuku uloženým mimobuněčně ve středu plátu, který je pokryt tenkým vazivovým krytem. Tyto pláty obsahují jen malé množství vazivové mezibuněčné hmoty, proto mohou snadno podlehnout pasivnímu roztržení. Kromě toho bývá plát destabili-*

zován aktivně. K destabilizaci zřetelně přispívají chemické a biologické faktory. Rýsuje se řada terapeutických přístupů, které vyplývají z porozumění vzniku a vývoji procesu aterosklerózy. Základním preventivním, ale i léčebným opatřením zůstává ovlivnění životosprávy: dieta, zákaz kouření a tělesný pohyb. Množství prostředků použitelných k ovlivnění rizikových faktorů aterosklerózy se výrazně zvýšilo.

(D) *Informace. Informaci může nést jakýkoli podnět, který přivodí v místě dopadu určitou změnu lokálních vztahů, funkčních nebo prostorových. Vyvolá tedy diferenci potenciálu mezi dvěma body, tj. pohyb neboli v Shannonově slova smyslu negativní entropii. Proto je nositelem informace např. sluneční záření: jeho vlivem se přeskupují atomy a molekuly na zemském povrchu. Vstup a přenos informací v systémech má několik složek. Shannon (1948) to vyjádřil matematicky.*

(E) *Provoz jaderné elektrárny v regulačním režimu vede ke zvětšování nákladů na palivo. Ztráty je možné snižovat prodloužením kalendářní délky kampaně, nelze ji však prodloužit až do míry odpovídající využití paliva při provozu elektrárny v základním pásmu zatížení. Minimální velikost palivových nákladů je určena jednak ztrátami vlivem zhoršené účinnosti výroby elektrické energie při provozu na nižších výkonových hladinách, jednak ztrátami vlivem krácení palivové kampaně z důvodů xenonových procesů...*

Jak vidět, jde tu o základní, neutrální či bezpříznakovou hodnotu jistotní modality, tj. o prosté, nekomentované informování o „stavu věci“. Bývá tomu tak zejména při podávání základních údajů, při výkladu (definování) pojmů, v popisech statických i dynamických (dějových), ve vysvětlování pracovních metod nebo procedur atp. Proto autoři užívají této bezpříznakové jistotní modality hlavně v úvodním oddíle textu a v části materiálůvě-technické.

9.2.2.1.2 Explicitní vyjádření (signalizování) stupňů jistotní modality se týká jednak zesílení, zdůraznění pozitivní jistoty, jednak jednotlivých stupňů (ne)jistoty. Tedy např. *Jsem pevně přesvědčen, že...* a naopak *Jde*

možná o nepřesnou formulaci. Dříve než podáme uspořádaný přehled výrazových prostředků, kterých se většinou užívá, uvedeme pro ilustraci řadu příkladů vypsanych z jednoho knižního textu. (Podotýkáme, že jde o autora, který zřejmě má sklon modálními výrazy nešetřit, což je do jisté míry typickou vlastností českých vědeckých textů, především z oborů věd společenských a humanitních. Je to spojeno s tendencí českých autorů oslabovat sílu svých tvrzení, vyjadřovat se s jistou mírou nejistoty či opatrnosti – viz podrobněji níže sub 9.2.3).

Příklady:

Ať už byla souhláska /v/ v době asimilace ještě obouřetná (což máme za nejpravděpodobnější), nebo snad už retozubná, je nepochybné, že asimilací vzniklé spojení souhlásek /pf/ se vyřadilo ze souvislosti. – Skutečnosti právě uvedené zcela přesvědčivě vyvracejí možnou námitku, že by toto soustředění diskreditovalo základní principy. Ve skutečnosti by mohlo jít pouze o... – můžeme tedy plným právem říci, že... – máme za to, že právě... – nijak netrvám na tom, že neexistují některé další jevy, které... – platí to tím spíše, že... – bylo by ovšem možno namítnout, že... – není ovšem sporu o tom, že..., ale přesto je třeba si uvědomit, že... – jde tu spíše o... než o... – jisté výhrady lze mít k... – s tím lze v celku souhlasit, ovšem až na to, že... – to připouští i Kučera – totéž platí, ovšem v poněkud menší míře, též o... – zdá se ovšem, že přijatelnější hodnocení nalézáme u... – je třeba zdůraznit – tento systém naprosto není strukturou statickou – Naprosto tu nevyslovujeme požadavek, aby... – Je však třeba zdůraznit, že... – to je patrně třeba připsat na vrub... – tím vším přirozeně naprosto nechceme snižovat význam... – nepochybně tomu tak není – to lze patrně vysvětlit skutečností, že... – není vyloučeno, že... – můžeme se odvážit hypotézy, že... – je přinejmenším sporné, je-li možno... – došlo patrně k... – ze všeho toho zdá se jasně vyplývat, že... – je nesporné, že... – podle mého názoru – je mu nutno dát plně za pravdu – stěží by bylo možno tvrdit, že...

Především jde o slovesa a výrazy slovesně-jmenné. Nejsilnější přesvědčení vyjadřují výrazy *tvrdím, trvám na tom, jsem přesvědčen, věřím, jsem si jist, není/nemůže být spor o tom, platí to (přestože...)*. Jisté oslabení jistoty je spojeno s výrazy *soudím, myslím (si), domnívám se, předpoklá-*

dám, považuji/pokládám za téměř jisté, mám za to, došel jsem k závěru a ještě oslabeněji vyznívají výrazy jeví se (mi), zdá se (mi), ukazuje se, připadá mi, tuším, mám dojem, je myslitelné, že... Moment subjektivní vystupuje v obrazech jako *chápu jako/může být chápán jako, pojmám jako, vidíme v tom..., jak já to vidím, nemýlím-li se*. Spíše nesouhlas s nějakým tvrzením nebo názorem vyjadřují výrazy (*silně*) *pochybuji, mám (vážné) pochybnosti, lze si stěží představit* a nejsilnější jsou pak výrazy odmítnutí, např. *nelze souhlasit aj.*

Také modální slovesa *muset* a *moci* nebo též užití budoucího času mívá platnost určitého odstínu jistotní modalita. Např: *Tuto odchylku musela způsobit náhoda. – Tyto zbytky mohou pocházet z meteoritu. – Toto vysvětlení nebude asi správné.*

Typickým prostředkem vyjadřování jistotní modalita jsou výrazy mající povahu příslovčí nebo částic. Mezi ty, které zesilují jistotu přesvědčení, patří zejména *určitě, jistě, nepochybně (bezpochyby má kupodivu význam mírně oslabující, „patrně“), bez jakýchkoli pochyb, nesporně, beze sporu, rozhodně, zaručeně, nepopíratelně, vskutku, skutečně, opravdu, naprosto, úplně*. Výrazy s platností v různé míře oslabující jsou hlavně v podstatě, v zásadě, *vlastně, vcelku/celkem, nejspíše, bezpochyby, patrně, přinejmenším, možná, snad, asi, do jisté míry, (velmi/málo) pravděpodobně, téměř/skoro jistě*.

Obdobně se užívá odpovídajících přídavných jmen ve spojení se spojovacími: *je nesporné, že..., je pravděpodobné//možné, je nejisté, nejsem si jist(ý), zda... – tento výklad je v podstatě přijatelný*. Odmítnutí názoru či tvrzení lze formulovat např. takto: *s tím lze stěží/sotva souhlasit (zdvořilé odmítnutí), je nepravděpodobné, že/aby..., toto řešení se nám jeví jako těžko přijatelné, není myslitelné, že/aby..., je velmi sporné, zda...*

Zdvořilostní motivaci mívají obraty s dvojnásobným záporem: *naprosto nechci tvrdit, že..., nijak netrvám na tom, aby...* nebo výrazy typu *stěží by bylo možno předpokládat*.

Jistotní modalita je též skryta v některých výrazech naděje nebo obavy: *doufám, že... – obávám se, že...* a ve vyjádření hypotetického předpokladu: *dejme tomu, že... – řekněme/ předpokládejme, že...*

9.2.2.2 Zároveň s jistotní modalitou, tedy se svým přesvědčením o stupni pravdivosti nějakého výroku, vyjadřuje autor někdy též **ohled na čtenáře** a upozorňuje ho na svůj úsudek o tom, jak bude předkládaný výrok přijatelný, samozřejmý či očekávaný. Jde zejména o tyto výrazy: *zřejmě, sa-*

mozřejmě, přirozeně, podle všeho, podle očekávání, jak lze očekávat/předvídat, kupodivu, překvapivě. Několik příkladů: Úpadek zemědělství zřejmě nebude znamenat jeho úplné vymizení. – Imigrační omezení nebudou podle všeho zrušena. – Kupodivu pružnost se tímto postupem zvyšuje.

Mezi uvedené výrazy se řadí i částice ovšem. Ta se v češtině užívá velmi hojně a se specifickým výrazovým efektem, neboť v sobě spojuje významový rys samozřejmosti s rysem odporovacím („ale“). Užití částice ovšem umožňuje tak mluvčímu oslabit nebo značně omezit platnost předcházejícího tvrzení. Např.: *Můžeme tedy formulovat pravidlo, že... Ovšem toto pravidlo platí pouze tehdy, jestliže...* (V současném úzu převažuje nyní silně význam odporovací.)

9.2.2.3 Vyjadřování jistotní modalita v konkrétních textech budeme nyní ilustrovat řadou příkladů, v nichž se objevují i některé další, výše neuvedené výrazové prostředky (za povšimnutí stojí zejména užívání sloves v podmiňovacím způsobu, naznačujícím hypotetičnost):

Jedním z nejpodstatnějších argumentů by mohl být antropický princip.

Mohlo by se tak dít rozrůzněním homogenního vnitřního prostředí jednoho protobionta, anebo trvalou agregací několika protobiontů, jež by pak byly homologické buněčným organelám. Je pravděpodobné, že se uplatnily dva způsoby. V každém případě, ať tak či onak, se tím život dostal na vyšší organizační úroveň.

Existují některé náznaky toho, že gravitace by mohla velmi pomalu klesat s časem. Chyby měření jsou však dosud tak velké, že na empirické úrovni můžeme mluvit jen o zcela nepotvrzené hypotéze, jejíž potvrzení nebo vyvrácení vyžaduje řadu přesnějších měření.

Jasno není ani na teoretické úrovni. Podle jedné alternativní teorie se změny gravitace připouštějí.

Poněvadž svět se dnes přiklání (a má pro to dobré důvody) k teorii relativity, řekneme i my: Gravitační se nejspíš s časem nemění, ale co kdyby...

Tyto nálezy by mohly být vysvětleny do určité míry tím, že...

Nalézání mnoha těchto látek může být zavádějící. Tyto látky mohou být..., ale mohou být i...

Konečnou odpověď dosud neznáme. Je možné, že...

Tato otázka není zatím definitivně objasněna a zůstává stále otevřena.

Připusťme však, že by, podle některých názorů...

Lze si zcela dobře představit, ba je to vysoce pravděpodobné, že převážná většina by se rozhodla pro...

Není nesmyslné očekávat, že to povede k volnému trhu práce.

Můžeme být přesvědčeni, že má-li se tato politováníhodná skutečnost napravit, bude zapotřebí...

Je nespornou pravdou, že světové zdroje této látky nejsou nevyčerpatelné.

9.2.3 OSLABOVÁNÍ PLATNOSTI VÝPOVĚDI („HEDGING“)

9.2.3.1 Epistémická (jistotní) modalita se týká, jak jsme uvedli výše, poznávací, kognitivní stránky vědeckého vyjadřování, síly autorova přesvědčení o stupni pravdivosti či pravděpodobnosti jeho tvrzení, v podstatě bez zřetele k tomu, jak budou jeho formulace působit na příjemce. Avšak ani tuto stránku možného působení, tedy **zřetel pragmatický**, nenechává autor většinou zcela stranou a tento jeho postoj k formě či způsobu vlastního vyjádření ho vede k tomu, že volí takový formulační tón, který pokládá v dané souvislosti za vhodný či výhodný. V anglicky psané lingvistické literatuře se tento jev označuje termínem **hedging** (někdy též „attenuation“ nebo „mitigation“). Slovo *hedge* znamená v angličtině „ohradu“, „ohrazení se“ a zároveň též „opatrnickou výhradu“. Jde tedy o to, že se autor leckdy (a v češtině poměrně dost často) snaží formulovat své vyjádření s jistou rezervovaností:

Snad bych si mohl nyní dovolit podat předběžnou formulaci svých závěrů, aniž bych tím chtěl trvat na všech jejích bodech.

Napadá mi, že by snad mohlo být vhodné uvést několik myšlenek, které jsou spíše jen hrstí skromných poznámek na okraj této pozoruhodné práce.

Příklady tedy ukazují, že autor volí takové formulace, které jeho tvrzení a podobné výroky zmírňují, oslabují a zčásti jsou neseny jakoby tónem zdvořilosti. Autor je opatrný, jako by se ohrazoval, nechce se (alespoň navenek) se svými tvrzeními plně, bez výhrady ztotožnit, projevuje jisté váhání a rezervovanost, oslabuje míru jednoznačné určitosti, závaznosti svých výroků, své odpovědnosti za ně, projevuje zdrženlivost a jistou skromnost. To vše ovšem v různé míře, podle obsahu, druhu textu, situace i osobních sklonů.

I když tato pragmatická ohrazení typu „hedging“ jsou svou podstatou něčím jiným, než je epistémická modalita, v konkrétních jazykových projevech bývají oba jevy spojovány. Vyjádření jednotlivých jistotních stupňů epistémické modalitě bývá prostoupeno oněmi pragmatickými ohrazeními, takže leckdy lze stěží rozhodnout, co v dané formulaci máme přičíst objektivně podmíněné epistémické modalitě, a co naopak spadá na vrub subjektivní opatrnické zdrženlivosti. Lze si to snadno ověřit na početných příkladech uvedených výše v oddíle o jistotní modalitě anebo třeba na formulacích *Nejsem si zcela jist, zda nešlo snad spíše o...* nebo *Tuto strukturu by snad bylo možno pokusit se interpretovat popřípadě i jako...* – Stěží bylo by možno tvrdit, že...

9.2.3.2 Je ještě třeba doplnit, že užívání „hedging“ se objevuje i ve spojení s modalitou **deontickou**. Např.: *Bylo by, jak se zdá, důležité, aby...* – *Podle mého mínění by se pokud možno nemělo zapomínat na to, že...*

9.2.4 VYSOKÁ MODALIZOVANOST ČESKÝCH VĚDECKÝCH TEXTŮ

9.2.4.1 Na závěr výkladů o modalitě je zapotřebí upozornit na to, že ve srovnání s texty anglickými (anglo-americkými) je pro **český vědecký styl** příznačné, že **bývá**, zejména v oborech společenských a humanitních, **vý-**

razně modalizován. V textech převažuje leckdy uvažování a rozmyšlení, zvažování několika možností a jejich vyhodnocování, autoři projevují nízký stupeň rozhodnosti a uvádějí postupné kroky sledující dosažení optimálního řešení. Proto v českých vědeckých textech nacházíme poměrně často tyto výrazy a postupy:

*z jedné strany sice..., z druhé strany ovšem... – do jisté míry snad..., avšak... – Hypotetičnost spojená s užíváním sloves v podmiňovacím způsobu (kondicionálu): kdybychom..., pak by ovšem... – Časté užívání konstrukcí neosobních: *Není možné podat zde vyčerpávající výklad. – Dalo by se proto namítnout, že...**

Rovněž hojný je výskyt sloves typu *jevit se, zdát se; myslím, soudím, domnívám se* apod. nebo konstrukce typu *pokusili jsme se ukázat*. Oslabující funkci mohou někdy mít i výrazy *v podstatě, v zásadě, spíše snad* aj. Pro ilustraci uvedeme texty dvou různých autorů (z oboru jazykovědy):

(A) *Tento postup je pak možné rozšířit i na jednotky další, u kterých už nejde o jednoznačný vztah. U nich bude patrně na místě užívat téhož symbolu pro funkci a formu spojené vztahem primárním. Tak by bylo možné např. konatele, subjekt a nominativ rozlišovat jen podle toho, zda jde o jednotku roviny tektogramatické, povrchově syntaktické nebo morfematické. Nebylo by pak nutné pracovat s víceméně redundantními pravidly převádějícími konatele na subjekt, subjekt na nominativ apod. tam, kde jde o formu sekundární, zůstala by ovšem pravidla o změně jednotky v daném kontextu.*

(B) *Především je třeba říci, že jsme v tomto příspěvku nemohli podat definitivní řešení, ale spíše jen náměty k tomu, jakými cestami by se měla v této oblasti sémanticky orientovaná syntax ubírat. Ukázalo se snad, že sémantický aspekt poskytuje vhodné a jednotící východisko, které může přinést nejen nové pohledy, ale které může dobře integrovat řadu velmi cenných poznatků. ... Snad také z těchto poznámek vyplynulo, že důslednější uplatňování sémantického hlediska na oblast souvětí je badatelsky oprávněné a že to může obohatit naše poznatky. Autor sám by si přál, kdyby z jeho příspěvku vyplynula také obecně metodologická potřeba přesného rozlišování roviny syntaktické a sémantické...*

9.2.4.2 Protože se současné vědecké vyjadřování v češtině nevyhnutelně musí do jisté míry **vyrovnávat s vědeckým stylem anglosaským** vzhledem k uplatňování angličtiny jako mezinárodního jazyka vědy, dochází k tomu, že v poslední době zejména ve vědách přírodních a medicínských, v pracích experimentálně založených zmíněná výrazná modalizace v české vědecké komunikaci vcelku ustupuje, aniž ovšem mizí: vyskytuje se, pochopitelně, i v textech anglických jako jejich samozřejmá součást, ovšem v omezenější míře.

Nejprve uvedeme příklad na umírněně modalizovaný text z oboru medicíny (jde o úryvek z oddílu „Diskuse“):

V daném případě ještě nebyly překročeny vztahy fyziologické, i když by bylo možné spekulovat nad predilekčními vztahy mezi inzulinem a levou síní. Ta může být při hypertenzi časně postižena. Zvětšení tloušťky septa a zadní stěny, zjišťované u dětí hypertenzních rodičů, zatím nemůžeme potvrdit ani vyvrátit, protože nemáme v kontrolní sestavě kompletizované údaje.

Následující ukázka je z oboru věd sociálních. Její autor se obešel bez výraznější modalizace (jde o práci založenou na vyhodnocení výsledků anketního výzkumu) a text je formulován asertivně a věcně:

*Protože celkové údaje o změnách ve vybavenosti a bydlení vypovídají přinejmenším o zachování dosažené úrovně z konce osmdesátých let, znamenají naše zjištění, že **dřívější průměrná životní úroveň se vlivem vyšší příjmové diference a bohatnutí některých skupin domácností stává podprůměrnou. V hodnocení dotázaných je tato změna vnímána velice ostře. Jde především o relativní deprivaci a o deprivaci plynoucí z poklesu reálných příjmů. Převažující pocit dotázaných, že došlo ke zhoršení životní úrovně jejich domácností, zjevně plyne z vnímání omezených možností spotřeby. Toto vysvětlení podporuje zásadní zjištění, že hodnocení změn v celkové životní úrovni domácností je výrazně vnímáno ve vazbě na hodnocení změn finanční situace, a že lidé tudíž nevnímají v dostatečné míře setrvačnost poměrně dobré situace domácností z hlediska materiálních podmínek a svou životní úroveň spíše spojují s možností okamžité spotřeby.***

9.2.5 VYJADŘOVÁNÍ ZÁJMŮ A HODNOTÍCÍCH SOUDŮ

I když zaujímání a zejména vyjadřování těchto postojů není pro vědecký diskurs charakteristické vzhledem k subjektivnosti, resp. emocionálnosti těchto postojů, nacházejí i zde své místo.

Postoje **preferenční** záleží v tom, že autor vyjadřuje svůj zájem, resp. nezájem na realizaci něčeho, svou (ne)připravenost nebo (ne)ochotu něco vykonat, anebo sděluje, že něco pokládá za žádoucí, resp. nežádoucí. Příslušné vyjadřovací prostředky se nabízejí samy. Například: *V následující kapitole bych rád pověděl něco o... – Postupovat dále uvedeným způsobem se mi nejeví příliš žádoucí.*

V postojích **evaluativních** autor vyjadřuje buď své hodnocení něčeho z hlediska etického (tj. říká, že to a to pokládá, resp. nepokládá za správné, rozumné, náležité, že by se slušelo, aby..., že bylo štěstí, že k něčemu nedošlo, že by se něco mělo či nemělo dělat atp.), anebo emocionálního, tj. dává výraz různým stupňům své libosti, resp. nelibosti (že ho něco uspokojuje, či naopak mrzí, čeho lituje, anebo z čeho má naopak radost atp.). Je samozřejmé, že tyto citové postoje výrazněji přicházejí ke slovu v jazykových projevech ústních, v nichž je jejich výrazovým prostředkem zejména intonace a další prostředky zvukové, popř. i mimojazykové (neverbální: mimika, gesta ap.). Několik příkladů:

Užívání těchto prostředků lze jen doporučit.

Můžeme jen litovat, že onen slibný výzkum nemohl být včas dokončen.

Je nemile překvapující, že tyto významné nové poznatky nebyly dosud uvedeny do praxe.

10 JE VÁŠ VÝKLAD JASNÝ, SROZUMITELNÝ, PŘEHLEDNÝ A NEPŘETÍŽENÝ?

„Nemohu uznat za dobrý žádný výkladový sloh, který pracuje s větami, jimž porozumíme teprve po dvojm nebo trojm přečtení, a to nikoli pro potíže věcné, nýbrž jen pro nejasnou stylizaci.“

(MATHESIUS 1942, 379)

10.1 ■ ÚSPORNOST VERSUS ROZVITOST EXPLICITNOST VERSUS IMPLICITNOST

Každý autor vědeckého sdělení (ať má formu jakoukoli, od stručného referátu po několikadílnou monografii) stojí před dvěma základními úkoly, před dvojí volbou: Za prvé musí rozhodnout, co z toho všeho, co o daném předmětu nebo tématu ví, má **vybrat** pro své sdělení, a za druhé, jak má vybrané poznatky **uspořádat**. Tyto dva principy, respektive jim odpovídající mentální procesy probíhají na dvou rovinách, na rovině myšlenkových obsahů a na rovině jazykových výrazových prostředků. Ve skutečnosti ovšem obě roviny spolu těsně souvisejí a při koncipování, formulování a stylizování konkrétního textu se oba procesy různě proplétají a vzájemně podmiňují, a nelze je tedy chápat izolovaně.

10.1.1 ÚSPORNOST VS. ROZVITOST

Nejprve se budeme zabývat procesem výběru. Tento výběr probíhá na ose, jejímž jedním pólem je to, co bychom mohli nazvat **úspornost**, a druhým je **rozvitost**. V prvním případě autor uvede jen ty informace, které

pokládá za nutné, v druhém pak je ve svém výběru méně přísný či „skoupý“ a uvede informací více než ono předpokládané minimum. Existují ovšem i extrémní možnosti. Nepochybně však lze počítat s rozumnou hranicí na obou stranách, kterou by žádný text neměl překračovat, aby se nestal na jedné straně neúplným, a tedy defektním, a na druhé straně abundančním, obsahově nadbytečným, přesyceným („upovídáním“ či rozvlácným). V různých příručkách o slohu se nacházejí rady, aby autor uváděl jen věci podstatné, respektive jen to, co je relevantní. Jenže podstatnost nebo relevanci lze jen stěží objektivně stanovit, a autor musí tedy tak jako tak rozhodovat nakonec podle svého vlastního hodnocení. Uplatňují se při tom různé okolnosti. Vedle osobních sklonů a zvyklostí daného autora je to ohled na ty adresáty, jimž je text především určen (jaké znalosti a zkušenosti lze u nich předpokládat), druh (žánr) daného textu (důležitý je zejména rozdíl mezi textem písemným a ústním), povaha tématu atp.

10.1.2 EXPLICITNOST VS. IMPLICITNOST

S dimenzí úspornost/rozvitost je propojena jedna další dimenze, totiž explicitnost versus implicitnost.

10.1.2.1 V případě **explicitnosti** autor daný jev, situaci, událost, ideu či vztah výslovně pojmenuje, vyjádří odpovídajícím jazykovým výrazem, kdežto při vyjádření implicitním tomu tak není a je ponecháno na čtenáři/posluchači, aby z toho, co bylo výslovně řečeno, a z jazykového kontextu, větné souvislosti i z celkového smyslu textu vysoudil, domyslel si nějakou informaci další (jde o proces zvaný *inference*) – ať už s tím autor jakou informaci další (jde o proces zvaný *inference*) – ať už s tím autor počítal, nebo nikoli. (Množství informací získaných pomocí inference se různí podle okolností, zejména individuálních, a nemusí odpovídat tomu, co měl autor na mysli.) Je ovšem přirozené a samozřejmé, že vědecké vyjadřování tíhne k explicitnosti (a tím k jednoznačnosti).

Uvedeme nyní několik příkladů:

(A) 1. Podoba maximálně úsporná, nikoli však s deficitní mírou informací:

V Zemi jsou tři základní zdroje energie: a) rozpad radioaktivních prvků, b) potenciální gravitační energie, c) tepelný obsah Země.

(A) 2. Podoba rozvitější, s explicitním vyjádřením některých informací implikovaných v textu 1. Např. výraz „základní zdroje“ implikuje existenci nějakých zdrojů vedlejších, které jsou v podobě explicitní uvedeny výrazem „ostatní zdroje“:

Obecně vzato jsou v Zemi tři základní zdroje energie, které ji udržují „při životě“: a) rozpad radioaktivních prvků, který se hlavně uplatňuje asi v kůře, popřípadě v plášti, b) potenciální gravitační energie, která klesá tehdy, když těžší složky míří ke středu Země, a c) tepelný obsah Země. Ostatní zdroje energie mají v základní energetické bilanci patrně podružný význam. Např. při slápném tření se teplo uvolňuje na úkor rotační energie Země.

S texty velmi úspornými a s nízkou mírou implicitnosti se často setkáváme v matematice a též v oborech fyzikálních, chemických a technických.

(B) *Hypotézou kontinua se jako první zabýval Georg Kantor. V jedné ze svých forem teorie množin tvrdí, že každá množina X reálných čísel je buďto konečná, nebo spočetná, nebo velikosti kontinua, tj. existuje vzájemně jednoznačné přiřazení $f: \mathbb{R} - X$ mezi reálnými čísly a prvky množiny X . Platnost hypotézy kontinua byla na prvním místě Hilbertova seznamu důležitých otevřených otázek předloženého na Druhém mezinárodním kongresu matematiků v Paříži r. 1900. Práce Gödelovy, Cohenovy a Vopěnkovy z let třicátých a šedesátých ukázaly, že hypotéza kontinua je nerozhodnutelná v teorii množin s axiomem výběru.*

Obdobné texty se najdou i v oborech společenskovedních a humanitních, jak ukazuje následující příklad:

(C) *Věta se dá vymezit jako pole syntaktických vztahů. Syntaktické vztahy jsou obecně formální vztahy sounáležitosti slov v rovině jazykového projevu. Jsou buď determinální, nebo nedeterminální – kopulativní. Syntaktické vztahy nepřesahují větu. Slovo bez syntaktického vztahu k slovům předcházejícím nebo následujícím se rovná větě. Věty zpravidla obsahují hlavní vztah determinální, tj. vztah predikační, i vedlejší determinální vztahy.*